

מבוא

לפני שנבוא לתאר ולנתח את פרטי שיטת הניקוד של מחזור וורמייזא והמשמעות מהם לגבי ההגייה של הנקוד, מן הראוי לומר דברים כלליים על תמונת הניקודים במרחב האשכנזי במחצית הראשונה של ימי הביניים ועל מסורת ההגייה הקדם-אשכנזית, כפי שנתברר לנו במחקר קודם על ניקודי מחזוריים אשכנזיים מן המאות הי"ב-הי"ג (ובהם גם המחזור שלפנינו).¹⁰ כשנתבקש לנקודנים האשכנזיים שיטת-ניקוד לצורך ניקוד הטקסטים הליטורגיים, שהועתקו במרכזי המסירה של המרחב האשכנזי הקדום,¹¹ היו מזומנות להם שתי שיטות קדומות שנוצרו בארץ-ישראל, שכבר נודעו בתחומי התרבות החדשים שבמערב:¹² הטברנית והארצישראלית-הטברנית (להלן: האי"ט).¹³ מעדות כתבי-היד האשכנזיים המנוקדים הקדומים ביותר (מתברר, כי שתי השיטות הללו נקלטו באשכנז¹⁴ ושימשו זו לצד זו בכתבים הליטורגיים, במקראות מכאן ובמחזורים מכאן, מבלי שיינתן מעמד של עדיפות לאחת על פני רעותה.

העיון במחזורי אשכנז שנוקדו ניקוד טברני מגלה שלושה טיפוסים-משנה עיקריים, שנתגשו בשימושם של נקדי הפיוטים והתפילות האשכנזיים: א. הטיפוס המדויק, הנקודן משתדל להיות קרוב ונאמן לניקוד הטברני המסורתי של המקרא. ברי, שהתרחקות מועטה מן הניקוד הטברני של המקרא בטקסט לא מקראי היא בלתי-נמנעת ואף אין לצפות לטשטוש מוחלט של רשמי המציאות הפנימית, שהיא במהותה לא-טברנית. ב. הטיפוס העממי, נישטטשו בו רבים מקווי הייחוד של הניקוד הטברני המסורתי, והשפעת המבטא המקומי ניכרת בו במידה גדושה. ג. הטיפוס הממוצע, דמות ניקודו מצויה אי-שם בין הטיפוס המדויק לטיפוס העממי. נקדי מחזוריים הנוהגים בטיפוס הזה, שהוא השכיח בין טיפוס הניקוד הטברני במחזורי אשכנז הקדומים, נברלים זה מזה במידת בקיאותם ברוקד הטברני ובדרגת ויקתם לניקוד המסורתי של המקרא מכאן, ובמידת היענותם למסורת הגייה לא-טברנית המושרשת במבטא הממשי מכאן. תקופת קיום-הייחוד עם שיטת-הניקוד האי"ט הותירה רישומה על מקצת כתבי-יד שניקודם הטברני הוא מן הטיפוס הזה, שעל כן אתה עשוי למצוא בהם, בדרך קבע או באופן אקראי, סימנים בוודים מיוחדים השיטה המתחרה.

העיון במחזוריים האשכנזיים שבניקוד אי"ט מלמד, ששיטת-הניקוד הנקושה בהם נחקקה לא מעט מצבינה המקורי, המתגלה בעיקר בקטעי הגניזה שמן המורח¹⁵ אבל גם בכתבי-יד המקראיים הגדולים שנוקדו באיטליה¹⁶ ובאשכנז גופה.¹⁷ ריחוק זה כמה היבטים לו: (א) כמה תכונות ניקוד אופייניות נעלמות כליל או שונות להן אך הד קלוש; (ב) תפוצתן של תכונות אחרות מתמעטת, הן מזומנות שלא בקביעות ושלא בדרך שיטה; (ג) בתכונות-ניקוד מסוימות ניכרים שיבושים או שימושים סוטים מן התקן המקורי. כל המאפיינים הללו באים לידי גילוי בניקודו של מחזור וורמייזא, שנקדנו נמנה עם הסינים האשכנזי של האסכולה האי"ט. שלושה גורמים עיקריים עומדים ביסוד התרחקותו של הניקוד האי"ט במחזורי אשכנז מתקני השיטה האי"ט:

א. השתכחות מוחלטת או חלקית של תכונות-ניקוד מסוימות או של העקרון הגרפי או המיתודי שביסודן, סיבה זו נעוצה אליבא דבריהם הזמן והמקום ובהעדר קשרים ישירים ודוקים עם מוקד מסירה ארצישראלי. ב. כוח עמידותה של השיטה האי"ט נחלש בעקבות העימות המתמיד עם שיטת-הניקוד הטברני, והוא הולך ומתערער ככל שהולכת ומתגברת בתחומי אשכנז (לקראת סופה של המאה הי"ג) ההכרה בעדיפותה האידיאלית של שיטת טבריה וככל שהולכת ומתחזקת השאיפה לקבוע שם את הניקוד הטברני כשיטת-ניקוד יחידה.¹⁸ ג. נקדי פיוטים ותפילות אינם נוטים להקפיד כל כך על דיוק שיטת-הניקוד, ובמיוחד אין הם מקפידים באותן תכונות ניקוד שאין להן תוצאות בהגייה הממשית.

אשר למסורת-ההגייה הקדם-אשכנזית, זוהי שיטת-ההגייה של יהודי אשכנז (במובן המצומצם) הנוהגת במסורת-הקריאה של הטקסטים הליטורגיים שבעברית. ראשיתה, מבחינה כרונולוגית, במאה הי" (עם צמיחתם של מרכזי לימוד התורה על אדמת גרמניה), והיא נמשכת ברציפות בערך עד לאמצע המאה הי"ד. מצד המקום, תחילתה (והמוקד העיקרי שלה) בגליליות המערבית של גרמניה, והמשכה במזרח ובמרכז. הצבת הגבול הכרונולוגי בין תקופת ההגייה הקדם-אשכנזית (שסימן ההיכר המובהק שלה הוא העדר אבחנה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול) לבין התקופה שלאחריה, תקופת ההגייה ה"אשכנזית" (שנקודת-העיקר בה הם הניגונים קמץ-פתח, צירי-סגול), נעשית על-סמך היבט בלשני, אם-כי יש לה גם – במפתח – מקבילה היסטורית בקורות יהודי גרמניה.¹⁹ עם זאת, ראוי להדגיש, כי המעבר מנהגיה-ההגייה הישן לנהג האשכנזי החדש לא היה חריפה; דרכן של התפתחויות הגאיות החלות בשטח גדול, שהן מתחוללות בהדרגה ומצריכות זמן ממושך; מחד גיסא מתגלים סימנים ראשוניים של המעבר כבר בסופה של המאה הי"ג, ומאידך גיסא מאשרות הוכחות רבות ומגוונות, כי רק במאה הי"ד ההגייה האשכנזית החרשה היא נטרה עבודה מוגמרת.²⁰

מבחינה גינית, מסורת-ההגייה הקדם-אשכנזית, המצטיינת במידה רבה של אחידות,²¹ היא המשך של מסורת-ההגייה הארצישראלית²² (המשתקפת בקטעי הגניזה שבניקוד ארצישראלי ואי"ט). בכך שותפים יהודי אשכנז ליהודי ספרד, שהגיותם המסורתית²³ אף היא משתלשלת ויורדת עד לארץ-ישראל. ואולם, למרות שיתוף השרשים של שיטת-הקריאה בשני מרכזי היהדות העיקריים במערב, נעה כל שיטה במסלול התפתחות עצמאי ונתברלה בייחודה מרעוטה.

גורם חשוב בעיצובה ובהתפתחותה הפנימית של העברית הקדם-אשכנזית הוא גורם חיצוני: לשון-הדיבור הגרמנית-היהודית (הידיש). היהודים שהשתקעו בגלילות הריינוס מצאו שם בבואם אוכלוסייה דוברת גרמנית; מן השלבים הראשונים של אימוץ הלשון הזרה כלשון דיבורם אין היא עוד, ככל-הנכון, גרמנית "טהורה",²⁴ אלא לשון היתוך,²⁵ שהתרכבו בה כמה

17 כ"י הספרייה הכריתית Add.21161 מן המאה הי"ב Add.15451 מן המאה הי"ג-הי"ד.
18 לתיאור ניקודם (במשולב עם כתבי-יד האיטלקיים הנוכרים בהערה הקדומת) ראה אלדר (על"פ המפתח בעמ' 212).

19 ראה: אלדר, עמ' 173.

20 ראה: אלדר, עמ' ח-ט.

21 ראה להלן, סעיף ו.

22 רוב ההבדלים הם בין ההגייה הקדם-אשכנזית של יהודי גרמניה בגלילות הריינוס (המשתקפת כרוב המחזוריים האשכנזיים הקדומים, הכוללים את המנהג המערבי) לבין ההגייה הקדם-אשכנזית של הקהילות היהודיות במזרח של גרמניה (המשתקפת במחזורי אשכנז המשתנים המתחזקים את המנהג המזרחי הקדום, המכונה כיום "מנהג פולין"). לרשימה מסכמת של ההבדלים בהגייה ראה: אלדר, עמ' 177.

22 אלדר, עמ' 176. הושה: ח"ל, יולן, לשוננו, ג' (חרי"א), עמ' 204; ויינרייך, ההברה האשכנזית, עמ' 240; ויינרייך, היסטוריה, עמ' 356-365; מורג, העברית, עמ' 287-290; מורג, מבטאים, עמ' 127.

23 על מסורת-ההגייה של יהודי ספרד בימי-הביניים ראה: גרבל.

24 עין: M. Weinreich, "Prehistory and Early History of Yiddish", in: *The Field of Yiddish*, I, New York 1954, p. 79.

25 למנות "לשון היתוך" (fusion language) ראה: ויינרייך, ההברה האשכנזית, עמ' 131-132.

10 אלדר.

11 על הפעילות הטקסטואלית של סופרי מקראות במרחב האשכנזי מצד תשתיות הקונסנזואלית-האורתוגראפית ראה: מ' כהן, מבשרי כתיב במרחבי מסורה (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור), ירושלים תשל"ג, עמ' 66-68, 123-133, 134-147; הנ"ל, "קווי יסוד לדמותו העיצורית של הטקסט בכתבי-יד מקראיים מימי-הביניים", עיוני מקרא ופרשנות, תל-אביב תש"ם, עמ' 148-152, 171-173.

12 בעיקר אמורים חברים לגבי אירופה המערבית הדרומית, היינו, ספרד ואיטליה.

13 סקירת כללית על שיטת-הניקוד האי"ט: קאלה, עמ' 45-68; מורג, ניקוד, דרוגן, מסורה, עמ' 1461-1466; א' אלדר, "ליבריו מהותו ונלגליו של הניקוד הארצישראלי-טברני", חקר ועיון במדעי היהדות, חיפה תשל"ח, עמ' 59-48; ג' אלון, "אידונו הניקוד שלנו במחזור יסורי", בית מקרא, ח (תשכ"ד), עמ' 135-144.

14 היקלטותה של שיטת-הניקוד האי"ט באשכנז היתה בוח"א טבעית יותר, כאשר היתה מתאימה יותר ליסודות המבטא המקומי (הקדם-אשכנזי).

15 לתיאור הניקוד האי"ט על-פי קטעי הגניזה ראה: דיאן מאנו; ו' ייבין, קטע מקרא, עמ' 345-356; אלדר (על"פ המפתח בעמ' 212).

16 כ"י רויכלניאנוס משנת 1105/6 וכ"י פארמה, ספריית פאלאטינה 1849, מסוף המאה הי"ג או תחילת המאה הי"ד (ראה: אלדר, עמ' 5), שפורסמו במחזוריה פאקטימילית ביד א' שרבר בסידרה: *Corpus Codicum Hebraeorum Medii Aevi*, קופנהאגן 1956. לתיאור ניקודם ראה: שפרבר, פרק II; מורג, בירר.

ניקודו של המחזור

- רכיבים:²⁶ הרכיב הגרמני, שהוא הגרול בכמותו והמכריע בחשיבותו, מן הגרמנית-העילית-הבינונית²⁷ – וביתר דיוק מן הריאלקט הפראנקוני-הריני שלה²⁸ – ששימש בתקופת הראשית בפי האוכלוסייה הלא-יהודית במקומות ריכוזם העיקריים של יהודי לותריא-שכנו; הרכיב הרומאני מן האיטלקית העתיקה ומן הצרפתית העתיקה, שהיו לשונות-הדיבור של ראשוני המתיישבים היהודים בגרמניה בטרם היגרו אליה; הרכיב העברי (הארמי), מן הלשון ששימשה להם היהודים כלשון ליטורגית (בשלב מאוחר יותר, עם התפשטותם של יהודי גרמניה מזרחה, נתמזג בלשון היהודית הזאת גם רכיב סלאבי). לשון-היתוך זו של יהודי אשכנז היא גרמנית-יהודית, היינו, יידיש.
- המפגש שנוצר במרחב האשכנזי בין העברית כלשון-קריאה ליטורגית לבין היידיש הקדומה²⁹ כלשון-דיבור נתן את אותותיו בהתאמתם של כללי הקריאה לפוניטיקת הדיבור, הווה אומר: מכאן שטשטש מהותם של יסודות פונימיים ואלופוניים מסוימים הסגוליים לעברית, ומכאן העתקת מהויות והבחנות מסוימות המיוחדות ליידיש אל העברית.³⁰
- בתלך זה של מאמרנו כרוכים, כאמור, תיאור שיטת-ניקודו של מחזור וורמייזא ותיאור מסורת-ההגייה של הנקדן; הפרדה לשני נושאים מבחדים זה מזה וערכים בנפרד, חלק ניקוד לעצמו וחלק הגייה לעצמו, אך מלאכותית ובלתי-מעשית היא, כאשר העיסוק המחקרי הוא בתחומיה של מסורת-ההגייה קדמונית, שרוב ידיעותינו על-אודותיה שאובות מניקודי כתב-יד.
- כירורה של כל תופעה ותופעה בשיטת-ניקודו של מחזור אשכנזי קדם מעמידה את החוקר בפני בעיה נכבדה: האם התופעה הנדונה יש לה משמעות פוניטית או אולי משמעות מיתרית ושמן רק משמעות גראפית: לא זו אף זו: אם אכן מתברר, שתופעת ניקוד מסוימת משקפת הגייה, מאליה עולה השאלה באיזו מידת ההגייה הזאת היא באמת הגייתו הממשית של הנקדן האשכנזי עצמו, שהרי אפשר שהנקדן עשה שימוש בדרך ניקוד מסורתית, המיוסדת על מערכת פונולוגית שונה משלו המבטאת לשקף הרגלי קריאה של זמנים קדומים ומקומות רחוקים. כרי להגיע למסקנות פונולוגיות נכונות וברורות חייב אפוא החוקר להרחיב בבירור מקיף וממצה של כל פרטי הניקוד לכל היקדויותיהם במקור שלפניו מתוך זיקה הדוקה לשיטת-הניקוד הקדומות ולמסורות-הקריאה הטבעיות בהן מכאן, ומתוך זיקה מתמדת ללשון-הדיבור היהודית של הנקדן מכאן.
- כירור כזה של תכונות הניקוד יש בכוחו לאפיין במידת-מה של דאיות את מקורן של תופעות ההגייה במבטא הקדם-אשכנזי: אלו מהן שורשן נעוץ במסורות עבריות קדומות ואלו מהן התפתחו בהשפעת פוניטיקת לשון-הדיבור: אלו מהן הן התפתחויות אשכנזיות מאוחרות שעלו מאליהן (בלא זיקה אל הלשון המדוברת), ואלו מהן הן בגדר קריאות קדקדוקיות בנוסח תקני הקדקדוק הטברני, פרי מאמציהם המודעים של בעלי שאפות נורמטיביות.
1. חילופי קמץ-פתח וצירי-סגול
- הרי מבחר דוגמאות ממוינות של הממצא במחזור וורמייזא:
- א. חילופי קמץ-פתח
- (1) קמץ במקבילו של פתח טברני מצוי מעט יחסית:
- פֶּעֶמֶי (דף 3ב), הִכְשִׁי (13א), סִקֵּי (19א), סִקֵּרֶת (23א), נְלִים (26ב).

- לשון-הדיבור היהודית על לשון-הקריאה העברית לא חגגה ההגייה הקדם-אשכנזית לידו התבוללות מוחלטת בחורלי הדיבור היידי. כך, אגב, מתבוללה העברית משם מן העברית שבידיה, שכן הרכיב העברי של היידיש נשתור בשאר הרכיבים שלו והותאם לחלוטין למבנה הפוניטי ולתפתחויות הפוניטיות של הלשון המקבילה.
- 31 על המצב במחזורים אשכנזיים אחרים ראה: אלדר, עמ' 16–27.
- 32 על חילופי צירי-סגול וקמץ-פתח בכתב-יד אשכנזיים של מקרא ראה: ח' ילק, עניני לשון, ירושלים תשי"ב, עמ' 25; אלדר, עמ' 26–27.
- 33 על הגייה "ספרדית" בתחום התנועות כאשכנזי ובצרפת של ימי-הביניים ראה: ח' ילק, קונטרסים, א. ירושלים תרצ"ח, עמ' 66–67; דגל, עניני לשון, ירושלים תשי"ב, עמ' 16–29; גומפרץ, עמ' 26; ח' מרחביה, לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 108, 110; ב"ה אריה, עמ' 36–37, 101–102; ווינגר, ההברה האשכנזית, עמ' 139–140, 240–241, 244–246.
- 34 להגיונות אצל יהודי ספרד בימי-הביניים ראה: גרבל, עמ' 687, 689; ווינגר, ההברה האשכנזית, עמ' 240; מורג, העברית, עמ' 289–292; דגל, "בין מרחק למערב – לפרשת מסירתה של העברית בימי-הביניים", דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות, כרך ד, ירושלים תש"ס, עמ' 141–156. לדעת מורג, קודם שהתקבלה בספרד מסורת-ההגייה האיראנית נהגה בה ההגייה הבבלית.
- 35 על ההגייה המסורתית של תעודות הקריאה "ספרדיות" ראה: מורג, מבטאים, עמ' 1124–1126. למין המבטאים היסודיים בימיו ראוי שם, עמ' 1129–1130.
- 26 עין: ווינגר (לעיל, הערה 24), עמ' 78, 80; ווינגר, ההברה האשכנזית, עמ' 132–134; א' ווינגר, האנציקלופדיה העברית, ט, טורים 786–788, ערך "ידיד"; לוקויר, עמ' 235; S.A. Birnbaum, "Old Yiddish or Middle High German", *Journal of Semitic Studies*, XII (1967), p. 19. שם מן החוקרים הסבורים, כי במחצית הראשונה של ימי-הביניים היתה לשון-דיבורם של יהודי אשכנז הלשון הגרמנית של האוכלוסייה הגרמנית; לפי רעם, רק בשלהי ימי-הביניים נוצר דיאלקט גרמני-יהודי מיוחד, היידיש.
- 27 ראה: ייל צונץ, הדרשות בישראל (תרגום המהדורה הגרמנית השנייה משנת 1892), ירושלים תשל"ד, עמ' 201; מ' גידמן, תהודה ודחיים בימי הביניים בצרפת ואשכנז, א (תרגום הספר הגרמני משנת 1890), תל-אביב תשכ"ח, עמ' 114, והערה 3, ח' רבין, בתוך: דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 113; דגל, עיקרי חוליות הלשון העברית, ירושלים תשל"ב, עמ' 40.
- 28 על מנותה של גרמנית-עילית-בינונית ראה: ווינגר, היסטוריה, עמ' 424–429.
- 29 ראה: ח' רון, האנציקלופדיה העברית, י, טור 550, ערך "גרמנית, תרבות, לשון"; וביתר הרחב: ווינגר, היסטוריה, עמ' 443–453.
- 30 לפרוידואציה של יידיש עין: ווינגר, היסטוריה, עמ' 719–733; א' ווינגר (לעיל, הערה 26), טורים 790–792.

התפתחות פוניטית זו נתחולל ברכיב הגרמני של היידיש מעבר מתנועת a קדמית לתנועה אחורית או u.⁴⁰ המעבר התחיל בתנועת a ארוכה מיסודה⁴¹ (בתקופת יידיש-בראשית 8: 1100 בערך–1250 בערך) ונתפשט לתנועת a קצרה בהברה פתוחה, לאחר שנתארכה (עם תחילת תקופת יידיש-שנה: 1250 בערך⁴²); יש יידיים לשער⁴³ שבשלב יידיש-ישנה (1500) אשכנז – כאשר היידיש היתה עדיין בתחום הלשון הגרמנית – היו בכפיפה אחת הוגי o והוגי u; אשר על כן, לגבי הרכיב הגרמני של יידיש צריכות שתי הוואריאנטות הללו, גידוליה של התנועה הקמאית ā, להיחשב כאלטרנאטות של פונימה אחת u, o, עד סוף תקופת יידיש-ישנה (1500 בערך). (הדיפרנציאציה הרגיונאלית של הפונימה הזאת – היינו o בידיש צפון-מזרחית לעומת u בידיש מרכזית ודרום-מזרחית – היא תוצאה של סיסטמיזאציה יידית אוטונומית, שראשיתה מצויה בתקופת התגבשות של הדיאלקטים היידיים המודרניים בתקופת יידיש-תיכונה: 1500 בערך–1700 בערך⁴⁴).

בדרך של כל ההתפתחויות הפוניטיות בידיש, שיוסד בהשפעת הלשון הגרמנית, הועבר המעתק /u/ > /o/ (סימן החיצוני מצוין לחילופי-הגורם הרגיונאליים בטריטוריה של היידיש בימינו) מן הרכיב הגרמני אל הרכיב העברי שבהיתוך יידיש; ואולם, מכיוון שהמלים בנות מוצא עברי הותכו בידיש במבטאן הקדם-אשכנזי נעדר האבחנות הכמותיות, לא היו לו למעתק הנדון תוצאות בהגייה אלא לגבי תנועת a שבהברות פתוחות בלבד, שכן במסיבות אלה נתארכו התנועות הקצרות (בהשפעת הרכיב הגרמני) גם ברכיב העברי⁴⁵. במלים העבריות, שהמעבר ל u > o הולם אותן, מקבילה אפוא תנועת a המוארכת ברוב המקרים לקמץ היסטורי (גדול⁴⁶), כגון: *poter' (פטר), *boro' (ברך), *dvorim' (דברים), ובמיעוט המקרים לפתח היסטורי, כגון: *nokhem' (נחום), *kadokhes' (קדושה), ואפילו לחסוף פתח (כאשר לא צומצם לאפס, כגון: *kholem' (חלום), *hodes' (הדס)). על רקע ההיערכות הפונימית בתחומי היידיש, שיוסדה בניגוד הברה פתוחה–הברה סגורה, מתבאר ההבדל הווקאלי בצמידים כגון: domim–dam קדם-דמים) klolim–klal (קלל–קללים); הוזה אומר: צורת היחיד יש לה a בהברה סגורה (ההיגוי u נובע מן המבטא הקדם-אשכנזי) ואילו צורת הריבים יש לה o > (ā) בהברה פתוחה.⁴⁷

[2] צירי וסגול. – בתקופת יידיש-ישנה (1250 בערך–1500 בערך) מתחיל להתפתח בידיש שבתחומי הלשון הגרמנית מבטא דיפטונגי של תנועת e (סגורה) ארוכה או קצרה מיסודה בהברה פתוחה שנתארכה⁴⁸ (עם עיצובו של הנוף הדיאלקטי של היידיש בארופה מתבטא של הדיפטונג הזה התפלגות גיאוגראפית: ei בניב הדרומי-מזרחי⁴⁹ ובניב הצפוני-מזרחי

קרוב להניה, כי את מערכת התנועות המחוזשת (שאינה ניוגור בין פתח לקמץ מכאן ובין צירי לסגול מכאן) קיבלו קהילות אשכנז בראשית ימי-הביניים (עם צמיחתן של מרכזי התורה והלימוד) ממסורת-ההגייה הארצישראלית.⁵⁰ בין כך ובין כך, לא נראה להניה, כי שיטת-הקריאה הקדם-אשכנזית בת חמש התנועות היא התפתחות פנימית עצמית, שאין לה שורשים במורשתה של ארץ-ישראל.⁵¹

החל מאמצע המאה הי"ד לערך הולכת ומתגבשת בשטחי אשכנז – בתהליך הדרגתי וממושך, שניצניו נעוצים כבר בסוף המאה הי"ג – שיטת קריאה חדשה, זו השיטה הקרויה 'הגייה אשכנזית', שיש בה הבדל קבוע ועומד בין קמץ לפתח מחד גיסא, ובין צירי לסגול מאידך גיסא, והיא זהה אפוא למערכת-ההגייה הטברנית בת שבע התנועות המובחנות.⁵² שני גורמים פעלו במשולב להחלפת שיטת-הקריאה באשכנז: מכאן גורם טוויזי לינגוויסטי, שהביא לאימוצם של תקני הניקוד הטברני המסורתי, ומכאן גורם פונולוגי, שפעל בתחומי מערכת ההגאים של לשון-הדיבור הלועזית-יהודית והשפיע על פיתוחן של הבחנות פוניטיות בעברית הליטורגית. ראוי לומר מלים אחדות על כל אחד משני הגורמים הללו.

[א] הגורם הצוויזי-לינגוויסטי. מכוח פעילות נורמטיבית של מדיקרים ונקדנים אשכנזים, שהיתה חזקה ונפוצה במיוחד במאה הי"ג, החלה להתבסס באשכנז ההברה כעדיפותו האידיאלית של המקרא במסורתו הטברנית.⁵³ להברה הזאת היה ביטוי כפול בפעילות הטקסטואלית של הנקדנים האשכנזים במאה הי"ד: מחד גיסא החלה חתימה לרדיתית הניקוד האייט, שנקלט במרחב האשכנזי לצד הניקוד הטברני (עיין במבוא), ומאידך גיסא נתגברה השאיפה להשלטתו של הניקוד הטברני, לא רק במקראות אלא גם במחזורי התפילות והפיוטים; בתהליך של מאבק, שנמשך שנים–שלושה דורות, הלך הניקוד הטברני והתפשט בשימוש תוך שהוא קוצר את צעדיו של הניקוד האייט.⁵⁴ עד שבאמצע המאה הי"ד לערך הוכרעה הכף בנצחונה של השיטה הטברנית ובשירושיה של השיטה האייט.⁵⁵

[ב] הגורם הפונולוגי. כתוצאה מהסתגלותה של לשון-הקריאה העברית לשני תהליכים פוניטיים, שהתרחשו בלשון-הדיבור היידיית (כולל הרכיב העברי שהותך בה), נכנסה להגייה העברית של יהודי אשכנז הבחנה איכותית בין קמץ לפתח מכאן ובין צירי לסגול מכאן.

[1] קמץ ופתח. – במאה הי"ב החלה להתפתח בדיאלקטים גרמניים מסוימים הגייה לאביאורולאית (באחדים o ובאחרים u) של ā גרמנית-עילית-בינונית (לקמן: גע'י) ושל a גע'י בהברה פתוחה;⁵⁶ מכוח

- 36 הכוונה למסורת-ההגייה הארצישראלית, ששימשה משותף לשיטת-הניקוד הארצישראלית ולשיטת-הניקוד האייט.
- 37 זו דעתו של החוקר הפיני ט' האריאין לא רק כאשר למסורת-ההגייה הקדם-אשכנזית אלא לגבי כל מסורת-ההגייה שיש להן מערכת תנועות 'ספרדיות'. ראה: T. Harviainen, *On the Vocalization of the Closed Unstressed Syllables in Hebrew*, etc., Helsinki 1977, pp. 114–117.
- 38 השוה מה שכתבתי לעיל במבוא.
- 39 מראשית המאה הי"ג העמיקה השפעתו של המרכז הספרדי הגדול לעין ולמחקר בכל תחומי הדת והתרבות של החיים האשכנזיים, וחכמי אשכנז החלו לשאוב מלוא-התועים מתורת אחרים הספרדים, ראה להניה, כי מחכמים אשכנזיים, שניתצו את התוך התרבותי בין אשכנז לספרד ונסמכו על תורת העיונות של ספרד, באה לאשכנז ההכרה בעליונותה של מסורת-המקרא והטברנית. האידאה בדבר מקראות ספרד המדויקים והמחויבים נטשה ופה בידי יקותיאל הנקדן, מראשוני חכמי המסורה והזקוקים האשכנזים. בהקדמה לחיבורו 'עין הקורא' (חיבור בעניני מסורה ודקדוק, שהות לא השפעה מרובה באשכנז). בחינה אחרת של הפעילות הטקסטואלית במרחב האשכנזי, בחינת התשתית הקונסוננטית האודותוגראפית, וחתחתיה להשגת ספרי מופת מספרד לצורך העתקתם נידתה בהרחבה בעבודה לשם קבלת תואר דוקטור באוניברסיטה העברית של מ' הון, מגבשי כתיב במצחי מסורה, ויזשלים תשל"ג, עמ' 66–125, 68–133, 134–147.
- 40 על המאבק בין שתי השיטות ראה מה שכתב מ' בית-אריה על ניקדה של 'הגדת ראשי הצופרים' בדברי מבוא שהקדים למחזוריה והאקסילמית של הגדה זו (הוצאת מ' שפיצר, ירושלים 1967, עמ' 29).
- 41 יסודות בודדים של השיטה האייט עוד מושקעים בכמה כתיבי אשכנזיים שנכתבו לאחר אמצע המאה הי"ד. מ' ווינרייך ציון נכונה, כי 'בסוף המאה הי"ד כתבי היד של לשון-קודש באשכנז כבר מנקדים בדרך כלל על פי נוסח טברני' (ההברה האשכנזית, עמ' 246).
- 42 ווינרייך, היסטוריה, עמ' 456; פריבשקולנסון, עמ' 152–153; רייט, עמ' 57; פאול-מורו, עמ' 70; כ'נרן, עמ' 189.
- 43 ווינרייך, היסטוריה, עמ' 456–457, 632. בעיקר הדברים אני הולך כאן לשיטת מ' ווינרייך הפונה, על הוכחותיה המפורטות, בספרי הגדול על תולדות לשון יידיש.
- 44 עובדה מרכזית בתולדות הווקאליים היידי היא, שבהשפעת הלשון הגרמנית מיתצת כל אחת מחמש התנועות הראשיות (u, o, e, i, a) ברכיב הגרמני של יידיש הקמאית על-ידי פונימה ארוכה ופונימה קצרה; ראה: ווינרייך, היסטוריה, עמ' 467.

- 45 עם תחילת תקופת יידיש-השנה מופיעה כל אחת מחמש התנועות הראשיות בוואריאנטה, שהיתה במקורה קצרה ונתארכה. תהליך הארכת התנועות הקצרות, שהיה ברכיב הגרמני של יידיש והתפשט אחר-כך לשאר רכיביה, מתפרש על יסוד העקרון של מנחה ההברה: תנועה קצרה מיסודה נשארת קצרה בהיותה בהברה סגורה (לגבי הרכיב הגרמני – זוהי הברה ששני עיצורים חותמים אותה). אבל היא מתארכת בכוונה בהברה פתוחה (לגבי הרכיב הגרמני – זוהי הברה החותמת בעיצור יחיד או סיומה בתנועה); ראה: ווינרייך, היסטוריה, עמ' 467–469.
- 46 ווינרייך, היסטוריה, עמ' 456.
- 47 ווינרייך, היסטוריה, עמ' 455, 632.
- 48 ווינרייך, היסטוריה, עמ' 627, 671, 688.
- 49 ווינרייך, היסטוריה, עמ' 689; בכשני תריסרי מלים בנות מוצא עברי לא חל בידיש המעתק הנדון, ומקבילתו של קמץ היסטורי (בהברה פתוחה) היא תנועת a ולא u; וראו: דרך משל: levay (לָוָה) kharef (חָרֵף); ראה: ווינרייך, היסטוריה, עמ' 356–357, 391, 627; ווינרייך, היסטוריה, עמ' 183.
- 50 ווינרייך, היסטוריה, עמ' 589.
- 51 ווינרייך, היסטוריה, עמ' 589.
- 52 ווינרייך, היסטוריה, עמ' 390. המעתק ā > o לא הביא, ככל-הנכון, להתמוגגות מלאה בידיש של התנועות המקבילות לקמץ ולחולם היסטוריים שבהברות פתוחות, שכן מעתק יידי אחר הפך את החולם לתנועה דיפטונגית (ey > oy); עם זאת יש ויש ראיות לכך, כי בתקופות מסוימות ומסיבות אשכנזיות מעריבות סיומות היו, אולי מחמת עירובי דיאלקטים, סיבוכים בין שני התגאים במלים נסיומיות (ווינרייך, היסטוריה, עמ' 183).
- 53 ווינרייך, היסטוריה, עמ' 475–476, 685, 690–699. התנועה המופיעה בידיש הקמאית כתנועת e מאורכת (שלאחר-מכן הפכה לדיפטונג) היא כגזיב תנועת e (סגורה) קצרה בהברה פתוחה ומתועמת, ואילו התנועה המופיעה כ-ā ארוכה היא e (סגורה) ארוכה (שם, עמ' 475, 629).
- 54 בידיש הדרום-מזרחית נתאחד מימושה של e סגורה קצרה שנתארכה ei כגזיב ai בידיש הדרומית-המרכזית) עם מימושה של התנועה הקמאית e פתוחה (e = e) קצרה בהברה פתוחה (ei, כגזיב e בידיש הצפוני-המזרחית). דוגמאות לחיסול ההברות: keyb (אריה) meydl (ילדה) keygn (נגן) – הפונימה היא ei, eybn (לחת), zeyn (לראות), leyber (קבץ) – הפונימה היא ei, e. ראה: ווינרייך, היסטוריה, עמ' 696–697, 697.

מְדַרְשֵׁי הַתּוֹרָה (178ב), מְדַרְשֵׁי (62ב) – אַבְל: מְדַרְשׁ (64ב), תְּמִידִין
בְּסִידְרָן (58ב ועוד) – אַבְל: סִידְרִי (93א).

תחת תנועת הסגל בדוגמאות הללו ושכמותן, המדמנות גם
 וידים אשנניים נוספים,⁶⁷ עלתה ללא ספק מתוך ויקה לפרניטיקת
 והדיבור. בייצור משהו של תנועת i מקורית קצרה בסמיכות עיצור
 בסמיכות לביצור x. כגון הרבה פעמים i, כגון בלמים מוצא רגמני:
 (Viertel) fertl, (dicht) gid וכד';⁶⁸ גם בלמים עבריות שביידיש
 או נתמכה תנועת החירק ל־e בסמיכות לאותם העיצורים,⁶⁹ כגון:
 מַשְׁלֵחַ (=מכשול), נֶפֶשׁ, פְּרָחָה, מְחִיָּה, ולעתים גם בחציצת עיצור:
 קֶדֶר.

מקצו של התהליך הפונטי, שהצמיד תנועת e בידיש הקדומה בסמיכות ימים אחוריים ומתוך הירמות להם,⁷⁰ צריך לפרש את מקרי הסגול ימים בעברית הליטורגית.⁷¹ פירוש זה עשוי ללמד, כי מהותה הפונטית היידיש בעברית הקדם-אשכנזית הייתה אחרת, מהו אחורית,⁷² שהייתה ש הגויה הגייה עניבלית (ר uvulare) או יולותית (r velare).

ההוואריאנטה e הן בידיש הקדומה (בשטחי הריינטס) הן בעברית אשכנזית עליו לראות ביוקה להשפעה המכהה של r הגרמנית על תי הקדומת לה, שהייתה מקימת בדיאלקט הפראנקו-הרייני אקונוי-הימני של ג'י.⁷³

חטף קמץ או חולם כמקביליו של קמץ טברני "חטוף"
קמץ טברני בהברה סגורה ובלתי-מוטעמת (קמץ "חטוף" או "קטן") בא
דו של המחזור דירן כמעט תמיד חטף קמץ:

בְּאִמְצוֹ (א135), חֲשָׁכִי (ב163), חֲכָמָה (ב218), אָנֹכִי (ב158), וּתְחַנֵּנִי (ב2),
בְּשִׁמְעוּ (א5), גְּדֹלָךְ (א7), חֲפָשִׁי (א57) ועוד.

ם רהוקות מאוד מקביל לקמץ ה"חטוף" חולם (למרות הכתיב החסר).

עֲרֵלָה (126ב), בְּקֶרְאִי (157א), בְּרַחֲמֵי (174א), בְּשִׁמְעוּ (5א), גִּדְלָךְ (37א),
וּבְשִׁלְשֶׁתָּם (15א).

בתיב הוא מלא וי"ו, הניקוד הוא על-פירוב בחולם:
 בעוברך (79א), אוֹנֶנּוּ (84ב), אוֹמֶנּוּ (94ב), עוֹרְקוֹה (116ב), חוֹשֶׁפֶם
 (144ב), בְּזוֹרְכֶךָ (32א) ועוד.

פעמים ספורות גם בהטף קמץ:
בְּאֵבֶדֶן (63א), לְעֹבְדָה (15א), לְעֹבְדִם (21א).

כפול, בחטף קמץ ובחולם, מצאתי כתיבה אחת: גָּפֶם (98א).
 לו מצוי חטף קמץ במקום חולם:

ולעלמי (א223), ויששם (א12), אשכל (ב34), מאונים (א59), הכהנים (א24).

וזה בניקוד חטף קמץ לציון קמץ טברני "חטוף" הוא הנוהג המקובל המתזוורם האשכנזיים ובכתב־היד של המקרא מאשכנז, בין שניקודם בן שניקודם אי"ט.⁷⁴ נוהג זה של ניקוד מקורו בארץ־ישראל: נקדני

של יידיש איז אַזוי הרדומדיג־מרכזי שלה⁵⁵. מן הרכיבים הגרמנים של יידיש, שבו נתרחש לראשונה המעטע *cijauk* (כנסה הפונימה *jei/ai* אל הרכיב העברי כהשתקפות של צייר *cijauk* בכתובתה⁵⁶); כגון: *eyne* (עֵינֶה), *breyshtis* (בְּרֵאשִׁית), *meyle* (מֵילָא) וכיוצא⁵⁷, ושל סגול (בכברה פתחה) בקבוצה קטנה של מלים, שהידיש נהגה בהן כמו צירי, כגון: *meylekh* (מֵלֶךְ), *keyver* (קֶפֶר) וכיוצא⁵⁸. בכברה סגורה התנועה היידיית הקמאית (סגורה) קצרה (שכרכיב הגרמני מקבילת לתנועת e סגורה גֶבֶר, שהיא קצרה ומוטעמת) אינה מתארכת ומופיעה כתנועת e בכל שסחי היידיש.⁵⁹ הגיגו הכרה סגורה–סגורה פתוחה הוא אפוא מקור ההבדל הווקאלי שבקבילות היידיית של צמרי המלים העבריות שֶׁד־שְׁד־מֶתִים וכיוצא: בצורת היחיד הכברה חותמת בעיצור, ומומוששה של התנועה המסומנת על־ידי הצירי הוא e בכל הדיאלקטים (*shed*, *meth*) ואילו בצורת הרבים הכברה המוטעמת (ביידיש) מסתיימת בתנועה, שעל כן הצירי משתקם בכרכי העבר על־ידי *eijai* (*saydim* [sheydim] וכיוצא)⁶¹

לגבי העברית הליטורגית של יהודי אשכנז במחצית השנייה של המאה ה־17 מתמצית משמעותם של המשתתפים ב‏cillaicē, ujočā (שחלו בלשון-הדיבור שלהם) כפורומות: "קמץ אלף"⁶², ו־⁶³"עירי אלף"⁶⁴; כשהוקראה בתורה ואמירת התפילות הפויטים היו מצטרפות לקטסטים מנוקדים על-פי התקנים של הניקוד הטברני (המבחיין בין קמץ לפתח ובין עירי לסגול) החלו הקאיות האשכנזים לממש את ההבחנות הגראפיות בהתאם להבחנות הווקאליות, שנחדשו במערכת ההגאים של לשון-הדיבור וקימו את עצמן כבלים ממוצא עברי.⁶⁵ בכך נמצא מימוש האחרון של תנועת הקמץ גנדל יפה ממימושה הקדמי של תנועת הפתח, ומימושה הדרגתית של תנועת הצירי גנדל בבירור ממיומה הדרגתית של תנועת הסגול. (זהבדלים הרגינואליים בעברית האשכנזית תואמים אלה בצבעירות המתכת בדיש).

החידוש קמץ (o u) צירי (ei ai) נכנס אפוא לעברית האשכנזית מכוח כללי העברית שבהיתוך יידיש,⁶⁵ אבל בקריאה הליטורגית (מכל-מקום, בקריאה המתוקנת) היה החידוש הזה כפוף לכללי העברית ממש, כלומר, לתביעות הדקדוק העברי המשתקפות בניקוד המסורתי.⁶⁶

2. סגול במקום חירק חסר
במבטזור וורמירזא ממצאז לנו דוגמאות אהדות לטיקודי סגול, או ציור,
שכמהוהו סגול, במקום חירק (שמצאז מתנועה הטיטורית קצרה). בכל
החילוף הפונטי הזה מזדמן לפני רי"ש, בין במישירם בין
בנחיצת עיצור.
לפני רי"ש במישירם:

ע'רער: (12א), פ'רסמו (40ב), ח'סמה (170א), ק'רבתך (44ב), ק'רבתו (72א), נ'ראה (98ב), מ'רקח (51ב), נ'ררי (164ב).
לפני ר'ש בחציצת עיצור:

55	ווינרייך, היסטוריה, עמ' 677, 685.
56	הדעה נותנת, שלא שונה נעקקה חנועת e לדיפטונג ei, ורק לאחר-מכן באה ההתפלגות

57 חיינויך, היסטוריה, עמ' 391, 689-690.

הואיל ורבי'ב העברי של יידיש הונוימה $e(i)|e(i)|$ (x) בהברה פתוחה) היא רפלקסיה של סגול בהברה פתוחה (וויינייך, היסטוריה, עמ' 391, 629–630). הרי ביידיש הידורמית-המוחזית, שבה פתקו הן e קצרות בהברות פתוחות ci , נודוה מימוש הסגל והצירי בהברות פתוחות.

וויינר, היסטוריה, עמ' 391–392, 671.	59
וויינר, היסטוריה, עמ' 475.	60

61 וויינרייך, היסטוריה, עמ' 388, 613. ברכיב הגרמני של היידיש הפונימה /e/ היא גם המקבילה של ϵ געב' (= ϵ פתוחה = ϵ) בהברה טגורה (וויינרייך, היסטוריה, עמ' 476);

הואיל והפנומנולוג'הואת מיתוגת ברכים העברית של היידיש על-ידי סגול היסטורית בהברה סגורה (שם, עמ' 391). אין ברכים הזה הברל בהיגיה בין סגול (שהוא השקפות של ם פתוחה) לבין צירי (שהוא השקפות של ם סגורה) המופיעים בהברות סגורות. השווה: העצות) evcen (הסכם) הוויכר מלא ם lev (לב) ם el (על) ווויכר מלא

העיריות הפוריות והאשונות (מן המאה ה-17) מלמדות, שמטאטל של הקצין האשכנזי (בעברית) היה או כן א"ל (ראו: ההברה האשכנזית, 249–248). טיאה אפאז ודחט, שבערות וכתובותיה הקצין א"ל או א"ל, נבחרות הודיות באה ההתפלגות הניאוראפית 1500. לאור העדויות הללו קובע מ' ויינרייך (שם), 248–247, שסבירי שנת 1500 היה המעבר אל הניאוראפית האשכנזי החדש בבחינת עובדי מוג'ר.

סכור להגות, שבעברית האשכנזית (כמו גם ברכיב העברי שביידיש; ראה לעיל, הערה 56) היה לראשונה המבטא הדיפטונגי ei בטוי לציר.

דין להעיר, כי המערכות הפתולוגיות של העברית האשכנזית ושל העברית המזרחית בידיהם לא הגיעו לידי חפיפה גמורה: ראה: וויניצקי, ההברה האשכנזית, עמ' 175–234; וויטרייך, העברית האשכנזית, עמ' 248–249.

חנוך ילדן (קונטרסים, ב, עמ' 34) היה הראשון שרמז להשערה, שזמעבר מקמץ יספרדיי לקמץ "אשכנזי" בהגיית העברית של יהודי אשכנז לא צמח מאליו, ובשלשון: "החוקר ירחיב גבולותיו אל הארצות וממנה אל הזרמנית לדיאלקטיה".

בלשון של דיר ייבן זיל נסחזה השקפה זו (בנוגע למבטא קמץץ בלבד) על דרך כך:
 בתפילה ובקריאת התורה, כשהוא מנמט ללשון הקודש היתה קריטורת מנחה הטכסטס
 היו מנוקדים, הלך הפה אחר העין, ומשנראה פתח האו u, o למיניהם, ומשנראה פתח האו
 לזוניה (לשונה, לח, תשלוי, עמ' 316).

אלדר, עמ' 46-47.
בן-נון, עמ' 211-212; וויינרייך, היסטוריה, עמ' 698-699, 702-703.

בד"ר. עמ' 274-275; וויינרייך, העברית האשכנזית, עמ' 45; וויינרייך, היסטוריה, עמ' 706.
ראה: בד"ר. עמ' 342, M. Weinreich, in U. Weinreich (ed.), *The Field of Yiddish*.

להסבר פורטי של תופעת ההנמכה (= lowering) או הקדווי (= Trübung), בהשפעת

העיצור האחורי או הלטעי הסמוך ראה: גומפרץ, עמ' 97-100.
להבחנה הפוניטית בין רִיִּש אחורית לסוגיה לבין רִיִּש קדמית לסוגיה עיין: R.S. Moshonkin, *Phonetics*, New York, 1968, 45, 46.

ראו: חיינרייך (לעיל, הערה 70), עמ' 74-76.
 גלברג, עמ' 12, 13; רובינאוויטש, עמ' 117 ו-118.

במסורת הניקוד הטברנית שלמקרא יש שתי צורות נטייה עיקריות למקור עם כינויים מופעלי עה"פ גרונות בבניין הקל: ⁸² (א) הצורות הרגילות הן בתנועת ו, כגון:

לְאָלֶךְ (רות ג:יג), בְּקָרִי (יה' כ:ה), בְּאֶחָדָם (יה' ט:י), קָאָם (עמוס ב:ד), (ב) צורות בפתח, כגון:

בְּשֶׁחָם (יה' כג:לט), יַעֲקֹב (יש' ט:יט), מְעָלָם (יה' כ:כז), לְשַׁעֲדָה (יש' ט:ו).

בצורות המקור המצויות במקרא ניכר במסורת הנקוד דידן מעבר מצורת הניקוד הטברנית הרגילה קמץ-חטף קמץ לצורה חולם-חטף פתח. צורות המקור שאינן במקרא נדוגות גם הן בדרך-כלל בניקוד חולם-חטף פתח (לצד צורות בפתח-חטף פתח: ראה לקמן, סעיף ג). נראה להניח, שצורת-ניקוד זו יסודה במסורת הארצישראלית של העברית הבתר-מקראית, המשתקפת בפיוטים שבניקוד הארצישראלי.⁸³

לדעת ייבין⁸⁴ צורת הרצף חולם-חטף פתח משמשת בעיקר בתיבות לא-מקראיות, והיא תוצאה מהשתלשלות מן התקן קמץ-חטף קמץ, שעיקרה ביטול זיקת החטף לתנועה המקורית (היינו, חטף במקום תנועה חטופה שאיכותה ו).⁸⁵

ג. הרצף: פתח-חטף פתח

צורת-ניקוד זו מצויה במחזור ורמזיזא בשמות טָהָה (א21, א35, א64, א125 ב ועוד), צָהָה (א95, א143 ב ועוד), וכן הוא ניקודם בשאר מחזוריים אשכנזיים.⁸⁶ שמות אחרים מסוגם הנמצאים במחזורי אשכנז הם: זָהָה,⁸⁷ תָּהָה,⁸⁸

ממשקל קָטָה בשמות שעיצורם השני הוא ה"א יש במקרא טָהָה, תָּהָה, אָהָה. אם נניח, שגם השמות האחרים שנוכרו משתייכים מעיקרם למשקל הזה, נוכל לומר, שבמסורת אשכנז מתגלה גם המעבר מן הרצף (המקורי) לרצף ה. המעבר הזה משתקף גם בניקוד של שתי צורות מקור של הבניין הקל (לעיל, סעיף ב): בְּשָׁאָה (א156), בְּנָעָה (א160); ובמחזוריים אחרים⁸⁹ גם: לְנָאָה, כְּנָה.

ייבין סבור,⁹⁰ שצורת-ניקוד זו "משקפת כנראה אבדן הזיקה המורפולוגית של החטף, כבצורה א [=נוצמו וכו', היינו, חטף פתח במקום חטף ממהות תנועת ו – א"א] יחד עם הבנת הקמץ שלפני הגרונות כקמץ רחב, כבצורה ב [=צָהָה וכו']".

דין להעיר, שצורות קטלה הנמצאות במשנה מנוקדות בכ"י קאופמן: טָהָה (וכן בכ"י פאראה א ב), צָהָה (סטטה: א), תָּהָה (תרומות י:א). וקורב אפוא לשער, שדגם טָהָה אופייני הוא למסורת-התצורה של לשון-חכמים כנגד דגם טָהָה האופייני לדקדוק המקרא. והשוואה את הממצא לגבי תיבה זו עצמה במסורת הניקוד הבבלי: במקראות הניקוד הוא טָהָה (המקביל לטברנית טָהָה בתוקף ההשתלשלות השונה של תנועת ו היסטורית קצרה בשתי המסורות הנזכרות), ואילו במשניות הניקוד הוא טָהָה.⁹¹

5. שורק במקום חולם

במחזור שלפנינו מצויים ניקודי שורק אחדים במקום שהיינו מצפים לחולם: הציא (א41), צופִּיָּה (א111), בְּעוּזוֹ (א135), לְבָבִיהוּ (א94), יָקוֹד (א174), לְעוֹלָם (א30), גוֹרָם (א169); על-פי נח"ב:יג, צוֹדָה (א83); צורת בינוני נקבה.

אסכולת הניקוד האי"ט, שביקשו להבחין בסימון בין קמץ ההגוי אצלם כפתח לבין קמץ (בהברה סגורה נטולת הטעמה) ההגוי כחולם, ניקוד חטף קמץ בדקבלה לקמץ הטברני ה"חטוף"⁹² (שבמסורת טבריה אינו נבדל באיכותו מן הקמץ שאינו חטוף), ובכך הבטיחו את אופיו של אותו קמץ שהיה הגוי בעין חולם.⁹³

כאמור, נתפשט מאוד באשכנז המנהג לנקד בחטף קמץ את הקמץ הטברני הקרוי "חטוף"; אין זאת אלא משום שבמסורת-הקריאה הקדם-אשכנזית נתבססה אותה הגייה שביסודה של מסורת-הניקוד האי"ט, היינו, הגייה המבחינה בין שתי איכויות של קמץ היסטורי: א-א (קמץ שנשתלשל מתנועת a היסטורית = פתח, קמץ שנשתלשל מתנועת u קצרה = חולם). על הודרתו הפונטית של הקמץ החטוף עם החולם בהגייה הקדם-אשכנזית⁹⁴ מצביעים בבירור אותם מקרי חולם הבאים כמקום קמץ "חטוף"⁹⁵ (המסומן ברגיל בחטף קמץ).⁹⁶

4. מקבילותיו של הרצף הטברני קמץ-חטף קמץ (קמץ שלפני גרונות בחטף קמץ)

הממצא במחזור ורמזיזא חושף שלוש שיטות-ניקוד שונות, המשמשות בדקבלה לניקוד הרצף הטברני: ⁹⁷ נציג אותן אפוא כל אחת לעצמה.⁹⁸ א. הרצף: פתח/קמץ-חטף קמץ כשהגרונות מנוקדת בחטף קמץ, העיצור הקודם לה מנוקד בדרך-כלל בפתח, אך לעיתים גם בקמץ:

אָהָלִי (א35, א136), תָּעֹרֶךְ (א13), מְקַחְתוֹ (א144 ב), צָהָרִים (א123 ב, א174 ועוד), בָּאָנִי שֵׁט (א168 ב), פָּעֵלוֹ (א141) ועוד (ניקודים כעין אלו מודמנים בכל המחזוריים האשכנזיים בין שניקודם טברני ובין שניקודם אי"ט). מן הניקוד בפתח בהברה הקודמת לגרונות (כנגד קמץ בתקן הטברני של ניקוד המקרא) ולאור העובדה שבכל מחזורי אשכנז הקדומים מצוי החילוף קמץ-פתח (לעיל, סעיף ו) ברי, שקמץ היסטורי שאחרי גרונות בחטף קמץ הגוי באשכנז כקמץ "רחב" = a,⁹⁹ ולא כקמץ "קטן" = o (לעיל, סעיף ג). בדבר זה שווה אפוא מסורת-הקריאה הקדם-אשכנזית לזו הספרדית¹⁰⁰ (כימרי הביניים ובימינו), ושתיהן ממשיכות בו תכונת היגוי ארצישראלית טיפוסית,¹⁰¹ למצער במה שנוגע להגיית התנועה הראשונה ברצף הטברני: ב. הרצף: חולם-חטף פתח כשהגרונות באה בחטף פתח, העיצור הקודם לה מנוקד בחולם. ניקוד זה מצוי במחזור בשתי קטגוריות צורניות:

(1) בנטיית השמות עצם, תאר, נאם (ובמחזוריים אשכנזיים אחרים¹⁰² גם: זָהָה, נָהָה ולעיתים אָהָה, פָּעֵל). דוגמאות:

נֹאֲמָם (א30, א50), נֹשְׁמָם (א51), תָּאָרִי (א36, א58), תָּאָרִי (א166), כִּידוֹעַ, הצורות התקניות במקרא הן בדרך-תָּאָרִי (שמי"א כח:יד), פָּעֵלָם (איוב לו:ט) ועוד. אבל מצינו במקרא גם: ופָּעֵלוֹ לא יתן לו (יר' כב:יג), ותָּאָרִי מבני אדם (יש' נב:יד).¹⁰³

(2) בצורות המקור עם כינוי חבר בבניין הקל:

לְאָלֶם (א47), בְּמוֹאֶסֶךְ (א161), בְּנוֹאֶם (א145), בְּמוֹאֶסֶם (א162), לְשׁוֹאֶלִי (א115), שׁוֹאֶלֶם (א140), לְבוֹחֶרֶךְ (א137), בְּנוֹאֶםֶךְ (א37); במחזוריים אחרים: ¹⁰⁴ בְּעֶעֶסֶם, לְלוֹחֶמֶם, לְשׁוֹחֶטֶם ועוד.

75 קאלה, עמ' 58. אבל בחלק מקטעי הגייה שבניקוד אי"ט משמש סימן הקמץ ולא חטף קמץ. לציון את קמץ ה"חטוף": ברוך הטעמים הנדגים כך אין אותה מוצא חילופי קמץ-פתח, וניקודם ראוי להיחשב "מנוכחן". ראה: אלדר, עמ' 40.

76 השוה: מורג, כי"ר, עמ' 230–231; הנ"ל, ניקוד, עמ' 855. השימוש בחטף קמץ לציון קמץ כהברה סגורה ובלתי-מיטעמת חדר פה ופה אף לכמה מקראות קדומים מן המורה שבניקוד טברני מסורתי, ואף בהערות-המסורה המטילות לצורות שבהן נקד חטף קמץ נקרא אותו קמץ במתח "חטף": ראה: ייבין, כתר, עמ' 19–20. סימן חטף קמץ נזכר גם בספרות הדקדוקית הקדומה; עיין: א' בנרדי, בית מקרא, ג (תשי"ח), עמ' 16; ילון (לעיל, הערה 32), עמ' 32–33; אלדר, עמ' 42–41; ייבין, חטפים, עמ' 174–175.

77 קמץ "חטוף" שכמותו בחולם (המנוכחן מקמץ "רחב" ההגוי כפתח) הוא גם, במפורסם, מסימני-היכיר של המבטא הספרדי, מבטאם של יהודי ספרד כימיי-הביניים (גרבל, עמ' 686) ושל העדות המכונות "ספרדיות" בימינו (מורג, מבטאים, עמ' 1125).

78 ברוב המחזוריים האשכנזיים מצויים זעיר שם זעיר שם ניקוד חולם כנגד קמץ טברני "חטוף". דוגמאות ראה: אלדר, עמ' 37–40.

79 לאחרונה העלה ייבין (חטפים, עמ' 175–176) את ההשערה, שמדקדקי ימיי-הביניים ראו בחטף קמץ סימן להתנועה הקצרה המלאה (קמץ קטן) בלבד, ולא החשיבוהו בין החטפים. בחינת שימושן של שלוש השיטות הנדוגות בניקוד הרצף קמץ – חטף קמץ ראה: ייבין, חטפים (רובן של חומר העדויות נאסף ומין אצל אלדר, עמ' 49–50).

81 אפשר שהדין בשתיים מילוש צורות הרצף המקבילות לרצף הטברני קמץ – חטף קמץ (להלן, ב. א) קל עניין לפעולוגיה, שכן צורות נוצמו וכד', טָהָה וכד' יכולות להיחשב חילופי-גייה מורפולוגיים בין מסורות שונות.

82 לעדויות של מדקדקים אשכנזיים ראה: אלדר, עמ' 52; ייבין, חטפים, עמ' 178–180.

83 ראה: חילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 116–117, 385; מורג, מבטאים, עמ' 1136.

84 ראה: ילון (לעיל, הערה 83), עמ' 116–117; חילון, מגילות מדבר יהודה – דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 99–100; Vocalization, Toronto 1970, p. 102, עמ' 51–52.

85 אלדר, ב, עמ' 48–49; ייבין, חטפים, עמ' 171–172.

86 ראה: ברגשטרסר, א, 286; ר' יונה אבן גנאח (הרקמה, מחזירות וילנסון, עמ' רלא) ראה בצורות הללו "חיים מן המנהג".

87 אלדר, ב, עמ' 346–347.

88 ברגשטרסר, עמ' 512.

89 ראה: הארזיזאני (לעיל, הערה 37), עמ' 151 ואילך; ייבין, חטפים, עמ' 172. צורות המקור הקל מנוקדות כמעט תמיד בתנועת ו לפני הגרונות, כגון: בשוֹחֶטֶם, נוֹאֶמֶךְ.

90 ראה: ייבין, חטפים, שם.

91 אלדר, עמ' 49–52. אבל יש במחזורי אשכנז גם טָהָה (אלדר, ב, עמ' 139, 141).

92 אלדר, ב, עמ' 137–138 (ולעדה: וינקות).

93 אלדר, ב, עמ' 143 (ולעדה: וינקות).

94 אלדר, ב, עמ' 346.

95 ייבין, חטפים, עמ' 173.

96 ראה: ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשל"ג, עמ' 86.

גם צורות אלה צריכות להתפרש מתוך המגמה לשמר את הצורה היסודית הגוריה (הכין, הכינו), הוזה אומר, קיום התנועה המלאה בצורות הנטיות (שבהן היא ראויה להיחטף על-פי כללי הדקדוק הטברני). הדוגמאות הבדורות שמצאתי שיכולות להיחשב בגרר חילוף פוניטי (ובכולן פתח/קמץ תמורת חטף פתח) הן אלה:

בָּאָהָה (2221), בָּלָאָה (272), בָּהָטָה (67), וְעָלִיָּה (143), וְחָנִיתָ (163).

ויש ידוים לשער שנעלמו מעיני מקרים נוספים. רוב נקדני המחזורים האשכנזיים שברקתי נהגים כדרך נקדני מקראות אשכנזיים ואינם מחליפים חטפים בתנועות; רק בכ"י מינכן 21, המייצג את הענף המזרחי הקדום של המחזור האשכנזי, אפשר למצוא לעתים קרובות למדי מקרי תנועה מלאה במקום חטף.¹⁰¹ בכתב-יד אשכנזי אחר, כ"י ברלין 5 (המחזיק את מנהג אשכנז המערבי העתיק והוא מן המחצית השנייה של המאה ה"ג), שנקד בידי שלושה נקדנים שונים, אין חטפים כל עיקר (באותו חלק מן המחזור שנקד לדעתי בידי צרפתית).¹⁰² ב. שהוא במקום חטף שהוא במקום חטף טברני (שהוא מימושו של שווא נח היסטורי) בא פעמים ספורות במחזור ורמייא:

בָּאָהָה (183), בָּאָהָה (135), בָּאָהָה (22), בָּהָה (341), בָּהָה (77), בָּהָה (97), בָּהָה (24), בָּהָה (38) ועוד.

ניקודי שווא במקום חטף באמצע מלה ובראש מלה אחרי אות שימוש (כגון: כְּהָלָה, עֲבָדָה, בָּהָטָה) מצויים ברוב המחזורים האשכנזיים במידה זו או זו של שכיחות (ושבו), יותר מכולם בכ"י מינכן הנוכח ובדרך-כלל יותר ממה שמצאנו במחזור ורמייא.¹⁰³

קרוב להניח, שעניין החטפים באשכנז (ובצרפת) אינו אלא עניין שברקדוק הלשון, ואילו בפועל ממש היו הקוראים ממשיכים אותם באחת משתי דרכים: כשווא פשוט או כתנועה מלאה. אף ניתן לשער, כי לא כל הקהילות באשכנז ולא כל ארבע הגרונות היו שוות לגמרי באשר לנסיבות המימוש הכפול של החטפים. בירור המדויק והמפורט של הנסיבות האלה אינו מסתייע ממחזור ורמייא וממחזורים אחרים, שבהם מצוי סך קטן של ניקודים פוניטיים (לצד רוב מכריע של ניקודים דקדוקיים), המעידים רק על עצם התרופפות קריאת החטפים.¹⁰⁴

נראה להניח, כי ההתרופפות הזאת – זאת אומרת, הגייתם כשווא מכאן וכתנועה מכאן – היא תופעה ילידת-בית באשכנז הקדומה, אף-כי ייתכן לקשר אותה למסורת-ההגייה הארצישראלית (המשותפת בניקוד אי"ט);¹⁰⁵ ברי מכל-מקום, שיד היידיש או הגרמנית לא היתה בתהליך הזה, ולפנינו תופעה פניס-עברית.

תמונה מלאה ומדויגת למדי באשר למימושי החטפים במסורת אשכנז¹⁰⁶ עולה מכ"י מינכן הנוכח,¹⁰⁷ שהממצא שלו רב כמות ומאפשר בדיקה כוללת.¹⁰⁸ אלא שכתב-יד זה, הכולל את המחזור האשכנזי במנהג המזרחי, משקף את המבטא הקדם-אשכנזי בגלילות המרכזיים או המזרחיים של אשכנז, הנבדל בפרטים מן המבטא בחטיבה המערבית של אשכנז.¹⁰⁹ מכאן שאין להסיק ממנו לגבי מחזור ורמייא וכתב-יד אחרים הכוללים את מנהג אשכנז המערבי העתיק, שניקודם משקף ומייצג את ההגייה האשכנזית בקהילות הריינטס.

דוגמאות נוספות של שורק במקום חולם המזדמנות במחזור (וכמותן) צורות בודדות שבהן בא חולם במקום שורק) הן בגרר חילוף מורפולוגי, שעל כן אינן נכללות כאן. אף כמה צורות שיש בהן ניקוד כפול (ובו לא בזו, ערומים, זועם, תנועה) צריך להחשיבן כפרי התלבטות מורפולוגית מצד הנקדן. מקרי שורק במקום חולם (ולחפך) מצויים במידה מועטה במחזורים אשכנזיים אחרים.⁹⁷ (ומכין אלו שברקתי מרבה מכולם החילוף הזה כ"י מינכן 21, הכולל את מנהג-אשכנז המזרחי).

אין ספק בדבר, שתחילוף (פוניטי) חופשי של סימני השורק והחולם (חילוף הדיכיוני או דריכיוני) עשוי להצביע על טשטוש או ביטול ההבדל ההגאי בין התנועות המסומנות בהם; אשר על כן יש מקום לפקפק, אם מספרם המצומצם של מקרי החילופים במחזורי אשכנז הקדומים (למצער, ביחס למידת היקרותם של חילופי קמץ-פתח, צירי-סגול), יש בו כדי להעיד על הוזהותן של התנועות החולם והשורק במסורת הקדם-אשכנזית של העברית; כנגד כן סביר יותר להסביר את תופעת החילוף החד-כיווני במחזור שלפנינו כמשקפת העתקה מקרית ובלתי-מודעת של התפתחות פוניטית מסוימת מתחום מערכתה הווקאלית של לשון-הדיבור אל תחום ההגייה של התנועות בעברית הליטורגית, שבאה לידי ביטוי במקרים בודדים ולא סדירים של שינוי מהותה המונופונטית של תנועת החולם. מן המחקר ההיסטורי של לשון יידיש אני למדים,⁹⁸ שבאזורי גרמניה נטתה תנועת ה"ארוכה" מיסודה לעבור למבטא דיפטונגי ou בתקופת יידיש-הישנה (1250 בערך–1500 בערך). הואיל והמעבר הזה התרחש ברכיב הגרמני, אבל לא ברכיב העברי של היידיש (שכן בזה האחרון אין להניח את קיומן של תנועות ארוכות מיוחדות)⁹⁹, השפעתו על העברית האשכנזית היתה מקרית ובלתי-צפויה (שלא בדרך השפעתן של ההתפתחויות הפוניטיות שחלו במילים יידיש ממוצא עברי על המבטא העברי¹⁰⁰); פה ופה היה עשוי יידיש אשכנזי דובר יידיש להטות את תנועת החולם בלשונו העברית אל המבטא הדיפטונגי ou, שנתקבל בלשון-דיבורו כתמורה לתנועת ה"ארוכה" אשכנזים שנתפסו להטיה זאת הביעו אותה על-ידי ניקודי שורק במקום חולם (או על-ידי ניקוד מעורב: שורק וחולם גם יחד באותה וי"ו); מובן, שהבקיאות ברקדוק העברי והנאמנות ללשון-קודש הם שעמדו לנקדני העברית לקבוע את החולם ברובי המקרים במקומו הראוי, ולא להחליפו בשורק.

6. תנועה או שווא במקום חטף טברני

א. תנועה במקום חטף
כנגד חטף טברני לסוגיו מסמן נקדני של מחזור ורמייא לעתים רחוקות מאוד תנועה מלאה שהיא מקבילתו של החטף; רוב הדוגמאות לחילוף זה מקומן, ככל-הנראה, בתחום מסורת-התצורה של נקדני אשכנז. (א) חולם במקום חטף קמץ בא בצורות משקל פעל:

עוֹפְרִים (9), חוֹמְרִים (35), אוֹכְלִים (140), במחזורים אחרים: אוֹנְסִים (אלדר, ב. עמ' 37).

כמסתבר, במסורתו של הנקדן שמות שפח"פ שלהם גרונית (כנ"ל) נהגים כשאר שמות שבמשקל זה: נוֹהָגִים (44), נוֹפְכִים (178), עוֹכְרִים (53), רובידים (180) ועוד; היינו, בקיום צורת-היסוד של היחיד (קוטלים, ולא קטלים על-דרך קטל).

(ב) צירי/סגול במקום חטף סגול אתה מוצא (כמעט תמיד) בצורות עבר עם כינוי חבור מפועלי ע"ו בניין הפעיל:

הבִּיאָהָה (120), הִבְיָאָה (182), הִבִּינָה (339), הִכִּינָה (116), הִמִּירָהָה (67), הִנִּינָה (141), הִפִּיצָה (82), הִשִּׁיבָה (140), הִשִּׁיתָה (68).

105 למצב הקטסטים שבניקוד אי"ט ראה: אלדר, עמ' 60; דואן מאצ, עמ' 21.
106 מימושי החטפים כשווא או כתנועה מיתנים בארבעה גורמים: (א) במקומו של החטף המקורי (בראש מלה או באמצעיתה); (ב) בהיותו של החטף המקורי ביצוע של שווא נע או נח; (ג) בביטול של העיצור הגרני; (ד) באיכותו של החטף המקורי (חטף סגול חטף פתח כנגד חטף קמץ).
107 תמונת המצב העולה מכ"י מינכן 21 דומה ברכיב מפרטיה להתנהגות החטפים בעברית האשכנזית בימינו. למימושי החטפים במבטא האשכנזי כיום ראה: וויינר, היסטוריה, עמ' 392–393.
108 לבירור מציפה של מימושי החטפים באשכנז, על-פי כ"י מינכן 21, ראה: אלדר, עמ' 61–63.
109 ראה: אלדר, עמ' 177. מקור השוני במבטא העברי בין בני החטיבה המערבית לבין בני החטיבה המזרחית או המרכזית של אשכנז נעוץ בהבדלי הלהגים של לשון-דיבורם היידיש. בחטיבה המערבית מתעצבת הפוניטיקה של לשון-הדיבור על-ידי הדיאלקטים המערביים של הגרמנית התיכונה בתקופת הגע"ב (ובעיקר על-פי הדיאלקט הפרנקו-הרייני והפרנקו-התיכוני), ואילו בחטיבה המרכזית-המזרחית והמזרחית של אשכנז נטתה היידיש להידמות לדיאלקטים המזרחיים של הגרמנית התיכונה (פרנקו-מזרחית ותיידינית) ולדיאלקטים הבאואריים של הגרמנית-העלית (Oberdeutsch).

97 אלדר, עמ' 32–33.
98 וויינר, היסטוריה, עמ' 686–687.
99 וויינר, היסטוריה, עמ' 665, 671. את כל התנועות הארוכות ברכיב העברי שבחיתוך יידיש ראו לסוגן כתנועות קצרות מעיקרן, שנתארכו בחבורה פתוחה (שם, עמ' 626–628).
100 השווא, דרך משל, את האמור בסעיף 1 לעיל על השפעת המעקף uo-א ביידיש (על כל רכיביה) על התפתחות המבטא האשכנזי של הקמץ (הגרול).
101 אלדר, עמ' 58–59.
102 שם, עמ' 57–58.
103 שם, עמ' 59–64.
104 ניקודים מעין עֲבָדָה, אָהָה, המצויים בכמה כתב-ידים אשכנזיים, כגון כ"י הספרייה הבריתית 677 (שם, עמ' 54), אינם מלמדים בהכרח, שבאשכנז היו החטפים שבראש מלה הגויים כשוואים (כדעת יולן [לעיל, הערה 32], עמ' 32). כ"י אשכנזי מסוגו של כתב-יד הגיל שהמלים הראויות להטף נתקדו בו כשווא אי בתנועה (או בחטף ממש), סימני השווא החטף הם בבירור אלטרנאטות גראפיות. העברה, שבמאה ה"ג כבר נאלמו אל-ף וע"ן במבטא הקדם-אשכנזי, מסייעת להנחה, שהשווא בצורות הגיל אינו מחוץ על העזר תנועה או אפילו על תנועה סתמית חסופה.

7. חטף פתח במקום שווא נח טברני
ניקודי חטף פתח כנגד שווא נח, שקובע הדרקוק הטברני, מצויים לעתים במחזור וורמייא כמו גם במחזורים אשכנזיים אחרים.¹¹⁰ דוגמאות:
נַעֲנֵי (א93), הַסְּעֵת (א60), כְּקַעַת (א11), שְׁמַעֲנִי (א34), כְּטַחֲנִי (ב2), הַשְּׁכַחֲנִי (ב63), מַעְצֵל (א96), מַחְצֵא (א12), מַאֲפֵל (א79), מַאֲדִירָה (א95), לַחְפֹּר (א128), תַּחְגֹּר (א178) ועוד. ואפילו לפני שווא נע: מַעְיָנִי (א29), מַחְשְׁבֹתִיךָ (ב66).
- כתיבת חטף במקום שווא, בעיקר עם חית ועם עיין, היא מייחדית שיטת הניקוד הארצי;¹¹¹ כתונה זו אינה מתגלית בכל קטעי הגניזה שבניקוד ארצי, והיא מקורמת, בעיקר, באותם קטעים שיש בהם החילוף חטף-שווא/תנועה.
- הדעת נותנת, שניקודי חטף בצורות הנזכרות ושכמותן אין להם משמעות פונטית והם צריכים להתפרש כתחליף גרפי לסימן השווא. ראייה מכרעת לפירוש הזה הם הדגשים הקלים המשתמרים בניקוד (וברי, שגם בהגייה הם ניכרים) למרות החטף הכתוב באות שלפניהם.¹¹² במבטא הקדם-אשכנזי אינה מיוצגת אפוא הגייה שונה מזו המשתקפת בניקוד הטברני המסורתי של המקרא, היינו, שגורניות נחות מעיקרן אף הן נשארות נחות באשכנז. רעות אחרות, המייחסות משמעות פונטית לניקוד בחטף פתח, הושמעו עלידי: א' בנדיד וי' יבין. בנדיד סבור,¹¹³ שבצורות כגון שְׁמַעֲנִי ובְטַחֲנִי האריכו בקריאת הפתח המוטעם ובעקב כך הובלט היגיה של הגרונות; הבלטה זו באה לידי ביטוי בהנעת הגרונות הנחה מעיקרא וסומנה בחטף פתח. יבין קובע,¹¹⁴ שגם בצורות המנוקדות בדגש קל לאחר החטף (כְּקַעַת, כְּטַחֲנִי, לַחְפֹּר וכו'), המצויות בכתב-היד שבניקוד ארצי ובמחזורים אשכנזיים, החטף משקף צמיחה מאוחרת (לאחר שהעיצור מבגדכפת כבר היה דגוש) של תנועה חטופה.
8. חטף פתח במקום חטף סגול
כנגד חטף סגול, שבמסורת הטברנית של המקרא הוא ביצוע של גרונות נחה מעיקרא, אתה מוצא בדרך-כלל ניקוד בחטף פתח (והתנועה הקדמת לחטף נשארת תמיד e). הרי מעט דוגמאות:¹¹⁵
הַתְּרִימו (ב45), נִהְגָה (א38), הַעֲמִיד (א12, ב91), הַאֲרִירו (א18), נַעֲשִׂית (א25), הַאֲדִימו (ב25), נַעֲרַת (ב68), נִפְקַח (א87), נִפְקַח (א112), לֶאֱכֹל (א125).
- קרוב ייבין סבור, שמימוש של סימן החטף בצורות הללו וכיו"ב הוא "אפס"; הנחה זו מתבססת על שתי ראיות: (א) קיומו של הדגש הקל באותיות בגדכפית שלאחר הגרונות הממוטנות בחטף; (ב) הישארותה של תנועת e לפני החטף פתח, שבה במקומו של חטף סגול.¹¹⁶
- מתוך שביקשו נקדני מחזורים לקיים, כמידת יכולתם ובקראותם, חיתוף סדיר על-פי דרישות הדקדוק ולא לנקד לפי משמע אוזן, נגררו לעתים קרובות ברוב דבקותם להחטיף אף את השוואים הנחים מעיקרם (יִחְדִּירו, סִלְחִי, יַעֲנֵנִי וכו'); עיין בסעיף הקודם. הערבוביה גברה מחמת אותה "מתקנת יתר", כאשר חטף פתח – שנתפס כמייצג את החסיפות הדקדוקית – נכתב גם במקום חטף סגול מצעי (בראשי מלים נמלטו הנקדנים משגיאות הואיל והחטף התחילי נבטא, ככל הנכון, כתנועה ממש, ואיכות התנועה היא ששימרה את אופיו של החטף).
- פרופ' יבין סבור, שיש משמעות לעובדה, שהחילוף הנידון הוא לעולם חריכוני, מחטף סגול לחטף פתח, ועל כן צריך לפרשו בדרך שונה.¹¹⁷ לדעתו, משקף הניקוד בחטף סגול את "ביטול זיקתו המורפולוגית של החטף" אל התנועה ההיסטורית המקורית (תנועת i קצרה); הביטול הזה אין לו תוצאות בהגיית התנועה הקדמת לחטף (c).
9. חטף פתח במקום תנועה מלאה
במחזור וורמייא אתה עשוי למצוא ניקודים אלה:
אֶהְבֶּנֶה (ב2), אֶבְיִר (א14), אֶרִים (ב109), אֶתִיקִים (ב120), אֶמְנִי (א134), אֶתִי (א177), אֶבְלָה (א98), אֶמְנִי (ב125), אֶתֶר (א86).
בכל הצורות הללו נוקד חטף פתח (למרות דגש בעיצור שלאחריו) במקום פתח או קמץ טברניים. דומני, שניקודים אלה גם הם יוצאים להעיד על התערערות מבטא החטפים באשכנז (לעיל, סעיף 6) והם מוכיחים על מימושו של סימן החטף פתח בראש תיבה כתנועת a מלאה.¹¹⁸ בשווה לגמרי לתנועה המיוצגת בסימני הפתח והקמץ (הווה אומר: חטף פתח = פתח = קמץ הן מבחינה כמותית הן מבחינה איכותית).
- עם זאת צריך לזכור, שלא כל חטף פתח נהגה כתנועה: אין דינו של החטף בצורות הנ"ל, שערכו כתנועת a, בדן החטף פתח כצורות כגון נִחְבֵּל וכו"ב (הנזכרות בסעיף הקודם), שערכו כשווא נח. בערבוביה הנוצרת מקיום יחד של ניקודים דקדוקיים וניקודים פונטיים וניקודים שהם תוצאות תיקוני-יתר יש לפעמים שסימן ניקוד אחד ערכו פונטי משתנה במעמדים פונולוגיים שונים. רק מתוך עיון כולל בשיטת-הניקוד של כתב-היד יוכל חוקר המבטאים להתגבר על הסכך שבניקוד ולהסיק את המסקנות הראויות באשר למבטא המשתקף בעדו.
10. חטף פתח באל"ף נאלמת
דוגמאות אחדות:
רָאִשִׁי (א5, א32), רָאִשֹׁן (א32), נַעֲצִי (א36), נַעֲהָ (א52), נַעֲצִי (א57), נַעֲתִי (ב37), נַעֲתִי (ב64), נַעֲתִי (א98), מַאֲתִים (א140).
- את ניקודי החטף באל"ף נאלמת¹¹⁹ יש להבין בהקשר הרחב של משמעות סימני הניקוד, ובעיקר החטפים, בשיטתו של המנקד (ראה סוף הסעיף הקודם). על יסוד העיון הכולל ברי ל, שאלה הם ניקודים היפרקורטיים בלבד,¹²⁰ ואין להחשיבם כניקודים פונטיים, המייצגים קריאה אשכנזי שטושה מן המסורת הטברנית ומסורות אחרות של העברית. גם במסורת-הקריאה הקדם-אשכנזית האל"ף בצורות כגון ראשון, נַעֲצִי וכיו"ב היא בגדר אות נחה ונאלמת.
11. הפתח הגנוב
אחרי צירי (חסר ומלא), חולם ושורק מסומן הפתח הגנוב תחת הגרונות, כנהוג בניקוד הטברני המקובל:
לְקַעֲקַע (ב30), נִיע (א85), רִיח (א24), נִיצַח (א31), וְרוֹץ (א68), נֹח (א52), חֹח (א11), מְטַפֵּץ (א4), אֶלֹם (א16), רִיח (א52) ועוד הרבה.
- אחרי חירק מקומו של הפתח הגנוב הוא לעתים רחוקות בין האות הסופית ליו"ד (אם-הקריאה של החירק), ולעתים קרובות – תחת הגרונות ממש או בנטייה מעטה לימניה:
מְעִינִי (א4), לְהַשְׁמִיעַ (א25), מְשִׁיח (א69), אֶחָד (א114), רְבִיעִי (א6), מְשִׁיח (א7), לְהוֹשִׁיעַ (ב7), שִׁיח (א20, א31), נְקִיעִי (א43), נְרִיחִי (א32), מְעִימִים (א80), הִנִּיחִי (א18) ועוד.
- במקרים ספורים החסיר הנקדן את הפתח הגנוב:
לְהַשְׁמִיעַ (א118), מְטַבֵּע (א5), פְּרוּח (א57), צִפְרָדֵע (א98).
- מקום סימונו של הפתח הגנוב עשוי להצביע על דרך מימושו במסורת הקריאה של הנקדן. בהיותו מסומן תחת אם-הקריאה ממש, משמעותו הפונטית היא הגיית תנועת a בצירוף להגה מעבר, שהוא "חצי תנועה", המותאם למהותה של התנועה שלפניו, בכמה מחזורים ומקראות אשכנזיים קדומים¹²¹ הפתח הגנוב שאחרי חירק וצירי מלא מסומן תחת

110 אלדר, עמ' 64–65.
111 קאלה, עמ' 58; מורג, כיר, עמ' 224–225; בית-אריה, עמ' 38.
112 השווא: מורג, הערות, עמ' 354; רותן, מסורה, עמ' 1462; בית-אריה, עמ' 38.
113 א' בנדיד, לשוננו, כב (תשי"ח), עמ' 34–35 (דבריו מוסבים על הניקוד בבית-ריכיליאנוס של המקרא, שניקודו ארצי).
114 יבין, חטפים, עמ' 168, הערה 20.
115 לדוגמאות משני מחזורים אשכנזיים אחרים ראה: אלדר, עמ' 67. ניקודים דומים מופיעים ביחשבי-ש של אליהו בחור שנרשם באיחא שנת ש"א (ראה: בית-אריה, עמ' 37, הערה א18).

116 השווא: בית-אריה, עמ' 38.
117 יבין, חטפים, עמ' 168.
118 השווא: בית-אריה, עמ' 38.
119 לדוגמאות ממחזורים אשכנזיים נוספים ראה: אלדר, עמ' 68–69.
120 השווא: בית-אריה, עמ' 38.
121 ראה: אלדר, עמ' 81, 84.

בגוף (1991), וִיִּילִין (221), שְׁמֹד (14), וְתִלְעָשׁ (83), לְנֶהֱ (43), לְדֹת (130), יִתְנָה (26), כְּסָנָה (28), וְתִלְרָמֹם (14), כְּרִיד (21), בִּיעָתוֹ (24).

סימנים השכיחים של הדגש הרפה באותיות הנוכחות ברוב כתב־היד האשכנזיים, של מקרא ושל מחזורים, יכול להתפרש כהקפדה על ניהול מסור של רישום, שאין לו משמעות לגבי ההגייה. עם זאת מסתבר, שהוא עולה בקנה אחד עם מבטא הנקדנים ונתמך כשיטת קריאתם, שהיה בה מימוש כפול של ההגאים המיוצגים באותיות הנ"ל (כשם שהיה בה מימוש כפול של עיצורי ב, כ, פ).

המימוש החוכך של ד רֶת בעברית של יהודי אשכנז מתאשר מאזהרות הקריאה של יקותיאל הנקן (=יהי"י הנקן), מראשוני המדקדקים האשכנזים. המדקדק הזה¹²⁷ מזהיר מפני הבלעה (כלומר, הכפלה) העשויה להיווצר בעת קריאת שתי מלים תוכפות, כשהראשונה מסתיימת באותו עיצור או בעיצור דומה שבו פותחת המלה השנייה; לאור מבטאן החוכך של ד, ת מתבארת אזהרתו של יהי"י "לחת רווח בין הדבקים"¹²⁸ במקרים שבהם תי"ו סופית (רפה) סמוכה לשי"ן או סמ"ך או זי"ן שבראש התיבה השנייה (כגון: אָת שְׂדֵה, אֵת שְׁמוֹ, קִטְרֵת יִזְרָה) ובמקרים שבהם דל"ת סופית (רפה) סמוכה לזי"ן (כגון ילֵד זְקוּנִים).

באזהרה אחרת מוסר יהי"י¹²⁹ שיש קוראים שבהגיתם מיטשטש ההבדל בין שתי מלים שונות בכתבין ומשמעותן, כגון: עֵד – עֵז, גֵּז – גֵּת, תְּמִיד – תְּמִיחַ. גם ממנה יש אפוא ראייה להנחה בדבר מבטא חוכך של דל"ת ותי"ו (רפות) באשכנזי¹³⁰ (אינטרדנטאלי או פוסטדנטאלי¹³¹). כמסתבר, לא הפריע העדר ההגאים *g*, *q* במערכת הפונולוגית של הגע"ב¹³² לשימורו של המבטא החוכך הקדום (אולי בשינוי צלילי מסוים) של תי"ו ודל"ת במסורת ההגייה הקדם־אשכנזית של העברית.¹³³

באשר לגמיל, ייתכן שהסימון הסדיר והעקיב שלה בדגש קל ובקו הרפה לא נעשה רק מתוך שיגרה גראפית, בהיותה משויכת במסורת הדקדוק העברי לקבוצת בגדכפ"ת. פתח לסברה, שהנוגה הזה יש לו זיקה למבטא הכפול של גמיל, אני מוצא בחיזויה של *g* הגרמנית בתקופת המבטא הקדם־אשכנזי; הדקדוק של גע"ב מלמד אותנו, שבדיאלקט הפראנקוני־הרייני ובדיאלקט הפראנקוני־התיכני היה להנה הסותם הזה מימוש חוכך בהתמצע בין שתי תנועות.¹³⁴

14. ריגוש בגדכפ"ת בראש מלה אחר אחר שימוש נמצאו לי שתי דוגמאות, שבהן דגושה אות בגדכפ"ת בדגש קל בבואה אחר אחר שימוש שבראש תיבה: נְקָלִיל (42), וּפְלֵס (18); ואפשר שנתעלמו ממני דוגמאות נוספות. תופעה זו מצויה מעט מאוד בכמה מחזורים אשכנזיים אחרים שברדתי.¹³⁵

אף שבקריאה הקדם־אשכנזית של תפילות ופיוטים מקוים ברר־כלל העקרון הטברני שלפיו "אין הצורה היסודית של התיבה נשארת בעינה עם השתנות המסיכות הפוניטיות",¹³⁶ הרי מסתבר, שהיו האשכנזים נהגים

הייר, שעל כן הקריאה המשתקפת בניקודם היא *siyah*=רַחַח, *reyah*=וכי"ב. בהם ובכל כתב־היד האשכנזיים שברדתי לא מצאתי סימון כזה תחת הי"י הנמשכת אחרי שורק וחולם.¹²² כנגד כן, כאשר הפתח הגנוב מנוקד תחת הגרזנית, או בנטייה לימין או בין הגרזנית לאות הקודמת לה, הוראת הקריאה המחייבת מן הסימון הזה היא אתה משתיים: או שתנועת *a* "גנובה" מקוימת לפני הגרזנית ללא חציצה בינה לבין תנועת העיצור הקדם (מבטא מחליק מתנועה לתנועה), היינו, רַחַח, רַחַח=*ruah*, או שתנועת *a* "גנובה" מצורפת לאלף נדחקת, היינו, *ruah* (=רַחַח). לפי זה ניקודו של מחזור ורמייזא משקף שיטה מסוימת במבטא הקדם־אשכנזי, שבה הפתח הגנוב הגוי, ככל הנכון, בדרך אחת אחרי כל התנועות: בתנועת *a* "גנובה" ללא חציצה הגה מעבר. אותם מחזורים שניקודם מקיים הצוהה כסימון הפתח הגנוב בתאם לתנועה הקודמת לגרזנית הסופית; מייצגים, לדעת, את הזרם המרכזי בשיטת־הקריאה הקדם־אשכנזית; אחרי חירק וצירי מלא ירד הפתח הגנוב נהגה במצורף להגה מעבר *y*, ואילו אחר שאר התנועות הגייתו היא באלף "גנובה" או ללא הדיחוק אלף, הוה אומר: מְזִיחַ=*naziyah*, כנגד רַחַח, נִיחֹם או רַחַח, נִיחֹחַ או רַחַח, נִיחֹחַ – שמשמעותם *nizboah*, *ruah* או רַחַח, נִיחֹחַ.¹²³

12. ניקוד את השימוש לפני ירד שוואית כאשר אותיות השימוש בוכל"מ באות לפני מלה שפתיחתה ירד שוואית, הריה מנוקדת במחזור שלפנינו בחירק, והיירד אינה נאלמת. דוגמאות: וְנֶהֱ (330), וְרָקִים (333), בְּמִין (134), מְמִין (66), וְנֶהֱ (98), כְּרִיעוֹת (109), וְהֶדָה (53), לְדִידִי (166), לְשִׁינִי (76), לְיִרְשֵׁל (47).

ירד־הניקוד הוה מצויה במחזורים אשכנזיים נוספים לצד דרך־הניקוד הטברנית, זאת אומרת, באות שימוש חרוקה וירד באלמת (יר, לוי וכי"ב). במקראות אשכנזיים שברדתי לא נמצא לי הניקוד בחירק שאחריו ירד שוואית.

ההגייה המקיימת ירד שוואית – המשתקפת בניקודי וְ, לְיִ וכי"ב – צריכה להיחשב, ככל־הנכון, כדגושה העממית של הצירוף הנדון, שרווחה אצל יהודי אשכנז בימי־הביניים. ההגייה הדקדוקית, הטברנית, של הצירוף הזה (יר, לוי וכי"ב) שימשה אצלם בעיקר בקריאת המקרא. נראה להניח, כי בקריאה הקדם־אשכנזית של טקסטים חוץ־מקראיים נתחולל מאבק בין הצורות הדקדוקיות, שנתמכו במסורת הטברנית של המקרא, לבין הצורות העממיות, ששורשיהן געושים – כנראה – בפלג מסוים של מסורת־ההגייה הארצישראלית.¹²⁵ נראים הדברים, שההגייה הטברנית של הצירוף יר ורעיו נחלה נצחון חלקי והצליחה לדחוק מעט את רגלי ההגייה העממית שלו ולשרבב עצמה לעתים גם אל קריאת הפיוטים.¹²⁶

13. דגש קל ורפה עם אותיות ג, ד, ת נקדן מחזור ורמייזא נהג להדגיש ולרפות כמעט בקביעות את האותיות ג, ד, ת (בנוסף לאותיות ב, כ, פ); הרי מעט דוגמאות:

126 על ניקודי אות השימוש הקודמת לניד בחירק (יר לעומת יר) בכתב־יד אשכנזיים ראה: אלדר, עמ' 89–92. במחזור ורמייזא הניקוד הוא בהתאמה למסורת הטברנית כשיטת בן אשר: בִּירָה, וְתָן, לְיִרָה. 127 על זמנו ומקומו של יקותיאל הנקן ועל חיבורו "עין הקורא" ראה מאמרי: לשוננו, מ (תשל"ח), עמ' 190–195. 128 "עין הקורא", בי הספרייה הברסית Add. 19776. נקטלוג מרגליות, מוס' 80, דף 189 א. 129 שם, שם. 130 הגייתו של התי"ו החוככת היתה קרובה מאד לשל ההגה *s*, עד כי סופרו של מחזור ורמייזא עלול היה להיכשל לכתוב במקום נְקָנָשְׁתִּי, כְּבֹלֶת – שנשאנו (134), כְּבֹלֶס (165). 131 להבחנה הפוניטית בין היגוי אינטרדנטאלי לבין היגוי פוסטדנטאלי של ההגאים *θ*, *ð* ראה: 158–159 K. S. Heffner, *General Phonetics*, Madison 1960, pp. 158–159. 132 הרעיו: המקובלת היא, שהחוככים האינטרדנטאליים *θ*, *ð* כבר נעקטו במהלך תקופת הגרמנית־העילית־העתיקה (Old High German) לסותמים *d*, *t* (ראה למשל: בן־טון, עמ' 379). לדעת ווייטריך (היסטוריה, עמ' 510–511) היה תהליך היעלמותם, שהתחיל בדרום, הדרגתי וממושך, ויש מקום לשער, שבאזורים המערביים של גרמניה הם נעלמו בזמן מאוחר־יחסית, כמאה חי או הי"א. 133 לדעת מ' ווייטריך, דובא מבטאן החוכך של דל"ת ותי"ו לאשכנז על־ידי יהודי צרפת שחינו ללוחי (Loien) בסוף האלף הראשון (ווייטריך, החברה האשכנזית, עמ' 329). לגבי המבטא הצרפתי ראה: גמפרץ, עמ' 11. 134 ראה: פריכשקלינסון, עמ' 116 (סעיף 7). 135 אלדר, עמ' 113. 136 מרג, העברית, עמ' 58. מרג מסביר שם את מקורה של התופעה הנדונה, שנתגשה באופן עצמאי בכמה מסורות־קריאה של לשון חכמים שפני עדות ישראל.

122 ויש מחזורים ומקראות אשכנזיים המנוקדים בניקוד אי"ש שבהם הפתח הגנוב אינו מסומן כלל אחרי שורק וחולם (ראה: אלדר, שם). באופן גור הוא חסר גם אחרי חירק וצירי: השמטתו במקרים אלה צריכה להתפרש כטעות סופר (שם, עמ' 87). כתב־היד האשכנזיים, שאינם מסמנים פתח גנוב אחרי שורק וחולם, הולכים בדרכם של רוב קטעי הגניזה שניקודם אי"ש. העדר של הפתח הגנוב במסורת־ההגייה הארצישראלית, המשתקפת בטקסים הללו, נובע ממימושה המקובל של היירי בארץ־ישראל, שלא היה כ־חצי תנועה (=) אלא כעיצור ממש. כביית רפה (*v*)= לפי שהנה המעבר בין התנועה שלפני הגרזנית לבין הפתח הגנוב הוא במהותו תנועה למחצה, אי־אפשר היה להם להוסיף = ללקוא את הפתח הגנוב אחרי חולם ושורק מושבי ירד באם־קריאה (כמו שקראו אותו אחרי חירק וצירי מושבי ירד, שהיו הייר ממושך *y*, היינו, כ־חצי תנועה); ראה: אלדר, עמ' 84–85. לפי זה עליו להניח, שגם במבטא הקדם־אשכנזי היתה הייר המצוית הנגיה כעיצור, שמימושו היה, ככל הנכון, שפתישי *y*. ראה להלן, סעיפים 18, 19; והשווה: אלדר, עמ' 87, 163. 123 על כתיבת פתח גנוב בין הגרזנית הסופית לבין האות הקודמת לה ועל הדחוק אלף עם קריאת הפתח הגנוב מעיד ר' אברהם אבן עזרא, אלא שחכם ספרדי זה מדיח על אלף דחוקה אחר כל התנועות, כולל חירק, הוה זה לשונו: אם יתה את כציר... או חולם או שורק או חירק ואחריהם או חית או עין והם בסוף המלה. יקרא אלף קדם חית או החית או העין והם ינחו (=יחידו נחים, הנגיים כלל תנועה – א) על כן ישנו פתח קרוב תחת האות האחרון (כלומר, לא תחת הגרזנית הסופית אלא בינה לבין האות הקודמת לה – א) להורות על האלף (ס' מאוניס, מחזורי היידיש, דף כא ע"א). 124 אלדר, עמ' 93–94. ניקוד וְ, לְיִ וכי"ב מצויים גם בהמרת ר־אש הצירופים (משנת 1300, לערך). 125 בכמה קטעי גניזה שבניקוד אי"ש כבר מצויים הניקודים קְרִידָם, וְרַעְתָּם וכי"ב: ראה: אלדר, עמ' 95.

פעמים מעטות הדגש החזק מסומן אף באותיות אחרות:

לְהִזָּחַת (א24), אֶסוּר (ב25, ב39), מִצּוֹ (א30), מְחוּסָן (ב57), נִיפָקָה (ב38), נִצֹּל (א70), מְכֻסִּים (א97), עוֹז (א98), נִיחָ (ב53), מְזוּנָה (ב65).

הרי דוגמאות לשימושו של הדגש החזק באותן אותיות שבהן הוא נהג להופיע בדרך-כלל:

מִסִּילָה (א12), וְנִשֵּׁב (א13), הַמְרוֹם (א14), הַלְלִילָה (א15), חִינָן (א18), וְתִהְיֶה (א21), אֵלֶּה (א24), הַנֶּבֶד (א28), הָאוֹמֹת (א33), מְקוֹמָת (א34), מְזִינִים (א34), שִׁמְשִׁיקָן (א39), חִילָל (א44), יָמָשׁ (א47), יִשְׁלֵם (א48), גִּמָּר (א64), כּוֹלְעוֹ (א77), חִילָף (א82), יוֹכֵל (א38), עֲלִיּוֹת (א96), מִיָּד (א123).

אייטמונו של הדגש החזק באותיות מסוימות מכאן וסימונו העקיב באותיות אחרות מכאן¹⁴² יוצא ללמד על מסורת-ההגייה של הנקדן, שניטשטשה בה או נעלמה בה כליל הכפלת העיצורים, אם-כי השטושו לא היה גמור ולא הקיף את כל העיצורים. קרוב להניח, שהונחתה של ההכפלה כהגיה הקדם-אשכנזית של העברית¹⁴³ עולה בקנה אחד עם ההתערערות ההדרגתית של אורך העיצורים בגע'י¹⁴⁴ ובעקבותיה ברכיב הגרמני שביידיש¹⁴⁵.

סימונו של הדגש החזק באותיות כגדכפ"ת, וי"ד, וי"ו צריך להתפרש בעובדה, שבהיותן דגושות, מימושן שונה מן המימוש המובע באות לא דגושה.

(א) באשר לאותיות בגדכפ"ת, כרוך שהדגש החזק, כמוהו כרגש הקל, מציין למבטא הסותם שלהן (היינו: *b, d, g, k, p*). הנכדל במבטא הקדם-אשכנזי, כאמור (לעיל, סעיף 13), מן המימוש המובע בסימן הרפה.

(ב) באשר לוי"ד. כמסתבר, הדגש החזק באות זו משמש גם כן כעין רגש קל, המציין לביצוע איכות שונה משל הוי"ד שאינה דגושה; שכן יש בידנו ראיות ועדויות, שהוי"ד המוכפלת (כמו גם הוי"ד שבראש תיבה) היתה נהנית במבטא הקדם-אשכנזי בשונה מן הוי"ד הפשוטה: המוכפלת נהגה כאפריקאטה *dz*, ואילו הפשוטה — כעיצור חוכך *j*.¹⁴⁶

(ג) באשר לוי"ו. ברגיל היתה הוי"ו הגויש באשכנז כעין ב"ת רפה (לקמן, סעיף 18): הדעת נותנת, שהרגש החזק שנתקיים בוי"ו שרוקה צריך להיחשב כסימן דיאקריטי, המציין להיגוי מיוחד שלה, שהוא שונה מן ההיגוי העיצורי של הוי"ו, שלא תוכפת לה תנועת השורק. מסתבר, שהתנועה האחורית המעוגלת *u* השפיעה על הגיית הוי"ו בכיוון של לאביאר ולאריזאציה, והנהגה *u* או *β*, שהוא מימושו הרגיל של הוי"ו האשכנזית, הפך בסמיכות לתנועה אחורית ל"חצי תנועה" דרשפחית וילנית *w*.

הנטייה להרגיש את האותיות *l, m, n* המשותפת גם למחזורים אשכנזיים אחרים, מלמדת, ככל-הנכון, על ייחורם של העיצורים השוטפים במבטא הקדם-אשכנזי; נראה להניח, שההבחנה בין עיצור פשוט לעיצור דגוש לגבי ההגאים הנאלה בעברית הליטורית נמצאת בתחום השפעתה של מערכת ההגאים של לשון-הריבור; דווקא העיצורים *l, m, n* (בניגוד למגמה הכללית של היעלמות אורך העיצורים בגע'י) נטו להתאריך בגע'י מאחרת וברמנית-עילית-חרשה¹⁴⁷ וככל-הנכון גם ברכיב הגרמני של יידיש ישנה¹⁴⁸ בעברית הקדם-אשכנזית — שבה ניטשטשה או אבדה, כאמור, הכפלת העיצורים — נתממשה הדגישה החזקה בהגאים השוטפים *l, m, n*, שהם הגאים ממושכים (*continuanis*), כהארכת קוֹן החיתוך של העיצור, היינו, כעיצור ארוך, ולא כעיצור מוכפל.

להשמיע כאן וכאן את ההיגוי הדגוש של בגדכפ"ת גם בעת שנבקעו מסיבות פוניטיות חרשות המחייבות ריפוי (מורפופונימי).

גם בעברית האשכנזית בימינו, וכן בעברית שביידיש, שגורות מלים אחדות בדגש קל אחרי אות שימוש: בפברד, בָּכִיסוּ, כִּדָּת וּפְדִין, לָפֶסֶס ועוד.¹⁴⁷

15. דיגוש בגדכפ"ת בראש מלה אחרי מלה המסתיימת בהברה פתוחה נקדנו של מחזור וורמייזא נהג כמעט תמיד להרגיש את בגדכפ"ת שבראש תיבה הבאה אחרי תיבה המסתיימת בתנועה, אפילו שתי התיבות נמצאות בצירוף מחובר והדוק, דרך משל:

כי באי (א42), כמו כן (א97), הרי קָתָר (א53), גבורי כָּח (א5), פרה תִּקְרָה (א11), חֹסִי קָך (א22), כלאי קָגִידִים (א25), שלוחי קָלָה (א34), בלא קָדָר (א36) ועוד.

דוגמאות ספורות בלבד מצויות בבגדכפ"ת רפה על-דרך מסורתו הטברנית של המקרא.¹³⁸

כי כָּא אורֵךְ (א16), כי לא תִּמְנו (א99), כי בֹּ (א19, א42), לא תִּשְׁכַּח (א12), אילו פִּינו (א86), כי תִּשָּׂא (א8), כי פָּס (א56).

בין המחזורים האשכנזיים האחרים שבדקתי¹³⁹ יש המרכיב (בדומה למחזור וורמייזא) בדיגוש בגדכפ"ת תחילית התוכפת לאחר מלה שסיומה בהברה פתוחה ויש הממעטים (ואת אומרת, שהם נוהגים בדרך-כלל כדן הניקוד הטברני במקרא), עם זאת ראוי להעיר, שבדיקת כתבים שמחוץ למקרא לגבי הסוגיה הנידונה כאן הריהי מוקשה במידת-מה, שכן אין בפיטים סימון לפיסוקו הפנימי של הטור (כדרך הסימון בטעמי המקרא לגבי פיסוקו של הפסוק המקראי). לפיכך אין אתה יכול להחליט בכל מקום בוודאות, אם דיגושה של בגדכפ"ת אחרי מלה המסתיימת בתנועה נקבע משום שבקריאתו של הנקד לא היו שתי המלים בקשר הדוק.

מכל-מקום, יש בניקודי המחזורים האשכנזיים מן המאות הי"ב והי"ג נתונים מספיקים כדי לבסס את הקביעה, שבקריאה הקדם-אשכנזית של פיוטים ותפילות — כמו גם במסורות-קריאה אחרות של טקסטים שמחוץ למקרא¹⁴⁰ — מתקיים המבטא הקשה של בגדכפ"ת בראש תיבה, ללא הבדל אם התיבה שלפניהן מסתיימת בתנועה או בעיצור¹⁴¹ (להוציא מיעוט של צירופי מלים וביטויים שהקשר בין תיבות הצירוף הורגש הדוק במיוחד, ובעיקר כאלה שהם ציטוטים מקראיים).

16. רגש חזק

הרגש החזק מסומן בסדירות (אך לא תמיד) רק באותיות בגדכפ"ת, למינ, יידי, וי"ו (שרוקה).

א. בגדכפ"ת. — הַמְתַּקֵּשׁ (ב2), רִיגֵל (א25), לְיִמְדֶּה (א25), נוֹצֶנָה (א28), יָדִיו (א34), צִיבּוֹר (א44), יָנְסוּ (א47), צִפְיָתִי (א49), וְכָאֲדָה (א82), אֲנֻחֶם (א99), צָבָה (א99) ועוד.

ב. למינ. — זַמְתָּה (א3), הַקְטָנָה (א5), מִשְׁלוֹ (א8), לָמָה (א12), תִּלְשׁ (א13), רִינָה (א57), פְּעוּלֹת (א20), מְקָרָה (א23), טִינוּפִים (א26), יוֹנָן (א28), מְמִין (א40), יִלְלָה (א41) ועוד.

ג. יידי. — צִיּוֹן (א2), מְחִיב (א4), תִּים (א8), אֵייל (א18), סוּים (א20), וַיִּצְרֹךְ (א24), תִּיב (א40) ועוד.

ד. וי"ו (שאחריה תנועת *u*). — נִצְטוּ (א33), יָצוּ (א30), אִיוּי (א7), אִיוּי (א38), רִיוּי (א55), טוּיוּ (א65) ועוד.

137. בִּינָן, עמ' 383; ב' ברגנרין, לשוננו, לר (תשל"ז), עמ' 170.

138. לפי הכללים הטברניים של המקרא, חזיה אות בגדכפ"ת שבראש תיבה רפה כשהיא באה בצירוף מחובר אחרי תיבה שסיומה בתנועה, על כלל אותה ובגדכפ"ת וחרגיו ראה: ברגנרסר, א, 18a; ייבין, כתר, עמ' 53–54; א' אלדר, *HUCA*, 55 (1984); עמ' א–י.

139. אלדר, עמ' 108–111.

140. ראה: ח' חילן, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 121 (לגבי ב"ק קאופמן של המשנה); י' אבינרי, די הלשון, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 106–108; מורג, כיר, עמ' 222; הנ"ל, העברית, עמ' 57.

141. נקדנו מחזורים אשכנזיים המשתדלים להיות נאמנים למסורת-הניקוד הטברנית במקרא (לענין אותיות בגדכפ"ת הסמוכות להברה פתוחה) שייכים לאסכולה של נקדנים ומקדקים ששאפו לבנות את כללי הקריאה במקרא על טקסטים לא-מקראיים, וזאת בניגוד לנוהג הקריאה הממש. אלא שעקריהן של הצורות המקובלות (מלומר, הצורות באות בגדכפ"ת דגושה אחרי תיבה המסתיימת בתנועה) לא הצליחה אפילו באותם כתבי יד של מחזורים שהם עצמם ניקדו, ומעט מן השחילו עצמן פה ופה. יתר על כן, בהיעדר פיסוק טעמים בפיטים נגדיר אותם נקדנים להחליט את כלל הריסו גם על צירופים, שאין בין שתי התיבות שלהם קשר הדוק. בכך טעאו, כמובן, לדקדוק הטברני, שהרי לפיו נחשבות לתיבה אחת (מבחינת הקריאה) רק שתי תיבות סמוכות שבלא חציצה של טעם מפסיק, וההתפלגות בסימונו של הדגש החזק לפי טיב האותיות מתאשרת גם ממחזורים אשכנזיים אחרים.

142. נכדן כן יש מחזורים שבהם הדגש החזק מסומן תמיד, או כמעט תמיד, כהאמתה למסורת הטברנית של המקרא; ראה: אלדר, עמ' 115–116.

143. אף בימינו. כמפורסם, לוקים האשכנזים באי-הגיית הדגש החזק במבטאם העברי. ראה: גומפרין, עמ' 322; מורג, מבטאים, עמ' 1135. ויבין, (היסטוריה, עמ' 386, 665) מציין: שמוכחנה סיבוכיות אמנם אין להידיים האשכנזים הכפלת עיצורים כמימוש של איתות המסומנת בדגש חזק, אבל מבחינה היסטורית משתקף ברכיב העברי שביידיש (בעיקר ביידיש המרכזית, ששימרה הכחנה בין תנועות אוזכות לקצרות) שלב קדום, שבו היתה עדיין ההכפלה קיימת. לדעתו היתה ההכפלה מקיימת בעברית של יהודי צרפת, ודוברי ילשון לעז (רומאנית-יהודית), שהיו בין מייסדי היישוב היהודי באשכנז.

144. פריבשר-קולנסקי, עמ' 119–120; רייט, עמ' 116.

145. בִּינָן, עמ' 333–334.

146. אלדר, עמ' 77–78. הגיית הוי"ו כעיצור מחוכך *dz* באה ליהודי אשכנז המערבית, ככלי הוראה, מאבותיהם הרומאניים ותקיימה בחקירה הקדם-אשכנזית בזכות הקרבה הגיאוגרפית לנפות הצרפתיות של הרינוס. רעיון, גומפרין, עמ' 53–54; אלדר, ניקוד ההגדות, עמ' 202; ווינרין, היסטוריה, עמ' 393.

147. ראה: פריבשר-קולנסקי, עמ' 153, 154; לוקוור, עמ' 91; בִּינָן, לשוננו, לח (תשל"ד), עמ' 316.

148. לגבי יידיש בעקט הספרותי (הרצוף) הקדום ביותר ראה: בירנבאום (לעיל, הערה 126), עמ' 27.

ב. פעמים אחדות מסומנת יו"ד עיצורית מצעית בסימן הרפה:
בְּרָהּ (ב30), עֲטִילָה (ב89), וְחִיו (ב122), אִיוֹלוּ (א30), צִיחִיָּין (א59),
הוֹרִית (ב50) ועוד.
הבחנת יו"ד עיצורית מצעית מיו"ד שהיא אס-קריאה (עלידי סימון
הראשונה בקו הרפה מעליה) היא מן התכונות המאפיינות את שיטת
הניקוד האיט. ¹⁶⁶ במעט קטעי גניזה שבניקוד איט וכן בכ"י רויכליניאנוס
(המפורסם בכתב-היד האירופיים שניקודם איט) מועבר הסימון ברפה גם
אל יו"ד תחילית (אף-על-פי שבראש תיבה אין מקום לחשוש להעדר
הבחנה) ואל יו"ד עיצורית סופית (אף-על-פי שהיא מסומנת במפיק ¹⁶⁷).

19. שווא ביו"ד עיצורית סופית
נקדן מחזור וורמייזא נהג בדרכ-כלל לנקד ויו"ד עיצורית סופית בשווא
(מתחת לאות); דוגמאות:
שיעורין (ב5), הָאֶמְרָתִין (ב36), שְׁרִיגִין (א56), מְקַלְהִיָּין (ב77), זִין (א31),
א47, עֵן (א4), לָגִין (א93).

הניקוד בשווא מצוי באופן סדיר למדי הן בכתב-היד המקראיים ממרכז
אירופה הן במחזוריים אשכנזיים שניקודם איט. ¹⁶⁸
בקטעי הגניזה שבניקוד איט ויו"ד עיצורית סופית מסומנת או בשווא תחת
היו"ד או בנקודה בגוף היו"ד. ¹⁶⁹ שני מיני הסימון הללו, המורים על מהותה
העיצורית של היו"ד הסופית, הם חלק משיטת-סימון כוללת, המבחינה בין
שימושן של אותיות אחרות כעיצורים לבין שימושן כאימות-קריאה. עם זאת
קורב להבחנה, שההבדל בבחירת הסימון לציון העצור של היו"ד יש לו
גם כוונה פונטית. אותם נקדנים שבחור את סימן השורק – והוא נהגם של
רוב קטעי הגניזה שבניקוד האיט ¹⁷⁰ – התכוונו להורות על הביצוע של
היו"ד העיצורית הסופית כתנועה למחצה, היינו, w (ולא v, שהוא מימושה
של היו"ד המצעית בארץ-ישראל ¹⁷¹); הניקוד בשווא מוחה, כמובן, על
הגיונה של היו"ד הסופית כבית רפה (והוא מייצג, ככל-הנכון, חטיבה
מסוימת במסורת-הגוייה הארצ-ישראלית).
הנקדנים האשכנזים מאסכולת-הניקוד האיט, שבחור להשתמש בסימן
השווא לציון עיצוריות היו"ד, מלמדים אפוא, שהיו"ד הסופית, כמותה כיו"ד
המצעית (לעיל, סעיף 18), היתה הגויה באשכנז כחוכך רושפת או כהגה
שפתי-שיני, ומכל-מקום לא כתנועה למחצה.

20. מפיק/חירק עם יו"ד עיצורית סופית
יו"ד עיצורית סופית מסומנת כמעט תמיד בנקודה תחתיה:
שֵׁן (ב30), פְּתָחִין (א56), נוֹן (ב47), הוֹן (א162), לוֹחֲמִין (ב64), דְּחִין (ב13),
וִידִין (א125), קָדִין (א184), וְדָאִן (ב126), אֶרְמָאִין (א172), וְדָאִן (א128),
וְכָאִין (ב174), וְכָמָאִין (ב126) ועוד.

17. מפיק ה"א – מקום סימונו ושימונו
א. נקודת המפיק, הבאה לציין את עיצוריותה של ה"א סופית (חסרת
תנועה), מסומנת בדרכ-כלל מתחת לאות, ולא בגופה. ¹⁴⁹ דוגמאות: בְּגוֹבָה
(ב6), וְשַׁעֲרָה (ב34).
כתובת מפיק תחת ה"א עיצורית, ולא בתוכה, שהיא מסימני-ההיכר של
שיטת-הניקוד האיט. ¹⁵⁰ היא דרך הסימון הנהוגת בכל המחזוריים האשכנזיים
שעייתו בהם. ¹⁵¹ אף היא נפוצה בכתב-היד המקראיים מאשכנז, הן אלה
שבניקוד טברני ¹⁵² הן אלה שבניקוד איט. ¹⁵³
דרך סימון זו נזכרת במפורש ב"ספר טעמי המקרא": ¹⁵⁴ "מפיק ה"א – כל
מקום שיהיה נקודה תחת ה"א בסוף התיבה". ¹⁵⁵
ב. לעתים קרובות משימט נקדנו של מחזור וורמייזא את המפיק בה"א
עיצורית סופית:

מְתַנֶּה (א21), לְשַׁעֲרָה (א24), סְמִרְךָה (ב34), הִכִּינָה (ב116), בָּה (א4),
חֲצִינָה (א6), לְרומָה (א21), יוֹפִיָה (א36), נוֹגָה (ב38), א99 ועוד.
השמתו של המפיק – השכיחה למדי גם במחזוריים אחרים מאשכנז ¹⁵⁶ –
ירצאת ללמד, שבקריאת התפילות והפיוטים לא נהגה אצל האשכנזים, כבר
בזמנים קודמים, הקפדה בהפקת ה"א עיצורית נחה שבסוף תיבה. סיבת
התרופות והיצור של ה"א הסופית (הראויה למפיק) במבטא
הקדם-אשכנזי ¹⁵⁷ – והיא למותה המוחלטת במבטא האשכנזי המאוחר ¹⁵⁸ –
נעוצה בלא ספק בפנייתת לשון-הדיבור של האשכנזים. ¹⁵⁹

18. קו הרפה מעל ויו"ד עיצורית מצעית ומעל יו"ד עיצורית מצעית
א. במקום אחד בלבד מסמן הנקדן את קו הרפה מעל ויו"ד עיצורית שבאמצע
התיבה: לְנִיחִין (ב76). לפיכך, כנראה, שריד קלוש של שיטת-הניקוד האיט,
שבה נהוג – אס-כי לא בכל כתב-היד ולא באופן עקיב – להבדיל בין ויו"ד
עיצורית (לא מוכפלת) באמצע תיבה לבין ויו"ד אס-קריאה על-ידי סימון קו
הריפוי מעל היו"ד העיצורית. ¹⁶⁰
גם במחזוריים אשכנזיים אחרים שבדקתי (כולל אלה שניקודם איט) סימון
היו"ד המצעית הוא נדיר ביותר; נכנע כן בשני מקראות אכנזיים גדולים
שבניקוד איט מסומן הריפוי מעל ויו"ד (ויו"ד עיצורית מצעית) כמעט בדרך
קבע. ¹⁶¹

עם זאת אפשר שקו הרפה מעל היו"ד הוא סימן דיאקריטי, הבא להורות על
מבטאה העיצור של היו"ד המצעית כנגד מבטאה כ"חצית-תנועה" בילאביאלית
w בנסיבות מסוימות (לעיל, סעיף 16).
כפי שעולה מניתוח צורות הניקוד של הפתח ה"גנוב" במחזוריים אשכנזיים ¹⁶²
ומעדות מפורשת של ר' יקותיאל הנקדן, ¹⁶³ היתה היו"ד העיצורית הגויה
ברגיל אצל בני אשכנז כעין הביית הרפה, ¹⁶⁴ היינו, כחוכך רושפתי β א,
סביר יותר, כחוכך שפתי-שיני v, שעשוי היה לאבד בסוף התיבה את קוליותו
ולחידמות לפי א רפה, היינו, f אטומה. ¹⁶⁵

149. השווא: בית-אריה, עמ' 33–34 (בית-אריה סבור, שהדוגמאות המועשות למפיק בגוף ה"א
הן מיד מאוחרות).
150. ראה: קאלה, עמ' 58; ייבין, קטע מקרא, עמ' 350; דיאז-מאצו, עמ' 25; שפרבר, עמ' 76;
אלר, עמ' 151. כתיבת מפיק תחת ה"א עיצורית סופית (או בתחתית האות) מצויה מעט אף
בכתב-היד המקראיים הקדומים שבניקוד טברני מסורתי; ראה: ייבין, כתר, עמ' 50; דותן,
מסורה, עמ' 1450. סימון דומה מצוי גם בכ"י קאופמן של המשנה: ראה: בית-אריה, עמ' 33.
הערך 9.
151. אלר, עמ' 149–151.
152. ראה: C.D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1891, p. 528.
153. אלר, עמ' 151.
154. "ספר טעמי מקרא" אינו אלא שמו של תרגום עברי של קיצור "הדא" אלקאר (חיבור
דקדוקי ארצ-ישראל, שהותקן בימי-הביניים במרכזו של אירופה והיה נפוץ בקרב יהודי
אשכנז. התרגום הזה כולל להחבות ותוספות שאנן מנופם של הטקסט המקורי. ראה: א'
אלר, לשוננו, מה (תשמ"א), עמ' 233–239; בנודי (לעיל, הערה 76), עמ' 7–8, 11.
155. ספר טעמי המקרא, מהדורת י' מירקרוס, פאריס שכ"ו, A III (מהדורת צילום: ירושלים
השל"ח, עמ' 3). הניסוח "תחת ה"א" אינו נמצא במקור העברי, והוא ניסוח עצמי של
המתרגם, שהופעת הניקוד הזאת היתה מוכרת לו במקומותיו.
156. אלר, עמ' 149–151.
157. גם ליהודי צרפת אברהם בימי-הביניים היהא המופקת. ראה: אלר, ניקוד ההגדה, עמ' 204;
ח' מרחביה, לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 205.
158. ראה: מור, מבטאים, עמ' 132. ברכיב העברי שביידיש קובעות המלים בעלות מפיק ה"א
מעמד מיוחד לגבי התנועה הקדומת לה"א הסופית. במלים כגון קו וכוי"ב מימוש של
הקמץ העברי בכל הדיאלקטים הידועים הוא לעולם o; בכך הוא שונה למימוש של "קמץ גדול" שאינו קדום
למפיק (o או u בהתפלגות דיאלקטית). ראה: ויינר, היסטוריה, עמ' 387.
159. מור, העברית, עמ' 277; בן-נן, עמ' 375; פרייבש קולנסון, עמ' 123; פאול-מור, עמ' 112;
רייט, עמ' 142.

160. קאלה, עמ' 58; מור, ניקוד, עמ' 853; דותן, מסורה, עמ' 1462; אלר, עמ' 155–156.
מקבילות לשימוש בסימן דיאקריטי מעל ויו"ד עיצורית מצעית מצויות לעתים גם בניקוד
הארצ-ישראלי. ראה: י' יהלום, לשוננו, לד (תשל"ג), עמ' 30; דותן, מסורה, עמ' 1437. לדעת
דותן, סימן הריפוי מעל ויו"ד בניקוד הארצ-ישראלי בא להורות על מבטאה העיצור כבית
רפה בדרך קריאה ארצ-ישראל ובגדר דרך הקריאה הבבילית.
161. אלר, עמ' 155.
162. ראה לעיל, הערה 122; אלר, עמ' 87.
163. אלר, עמ' 157–158.
164. לסוגית מבטא היו"ד באשכנז ובצרפת ראה: ויינר, ההברה האשכנזית, עמ' 336–338;
גומפרץ, 7–8.
165. המעבר מיו"ד קולית ל-f אטומה במצב טיפ' נרחש במבטא העברי הקדם-אשכנזי בהשפעת
לשון-הדיבור. לגבי גע'ב ראה: פרייבש-קולנסון, עמ' 119, 122; לגבי היידיש ראה:
ווינר, היסטוריה, עמ' 499–500.
166. ראה והספדה הנזכרת לעיל, הערה 160. בכתב-יד טברניים מסורתיים בא לעתים רחוקות
מאוד סימן הרפה מעל יו"ד עיצורית כציון להעדר דגש חזק, כגון וְקָטַל בנגד וְקָטַל (ראה:
ייבין, כתר, עמ' 52).
167. אלר, עמ' 156, 162. ראה לקמן, סעיף 20.
168. ראה: אלר, עמ' 158–161. סימון זה חדר גם למעט כתב-יד אירופיים שבניקוד טברני, כגון
כ"י הספרייה הבריתית Add. 15282 (כתב-יד אשכנזי של מקרא ממחצית המאה הי"ב); כ"י
אמסטרדם, ספריית רותשליאנה 609 (מחזור אשכנזי משנת 1290); כ"י גימס 11 (מחזור
צרפתי מן המאה הי"ג); כ"י אוקספורד 1173 (הגדה איטלקית מסוף המאה הי"ג).
לעיון סימון ויו"ד עיצורית סופית בשיטת-הניקוד האיט ראה: קאלה, עמ' 58; מור, ניקוד,
עמ' 853–854; היל, כ"ד, עמ' 232; דיאז-מאצו, עמ' 25; שפרבר, עמ' 76; דותן, מסורה,
עמ' 1462.
170. אלר, עמ' 162.
171. על המית w=ב בארץ-ישראל ראה: במיד, תורכין, כט (תש"ך), עמ' 254–255; ייבין, כתר,
עמ' 66; אלר, עמ' 85.

דרך הסימון הזאת, שהוראתה וליתרה באסכולת-הניקוד האיט' שפעלה במורח, נתקבלה באירופה לא רק על-ידי נקדני מקראות ומחזוריים, שהלכו בדרכה של אסכולה זאת¹⁷³ (ברגות שונות של עקיבות), אלא גם על-ידי נקדנים שניקדו את כתביהם בשיטה הטברנית.¹⁷⁴

סימון יו"ד עיצורית סופית, כמוהו כסימון יו"ד עיצורית סופית (לעיל, סעיף 19), הוא חלק משיטת-סימון מיוחדת, שפותחה באסכולת-הניקוד האיט' מתוך שאיפה להבחין בין מימושיהן העיצוריים לבין מימושיהן התנועתיים של אותיות איי"ה.¹⁷⁵ סימון הנקודה תחת הו"ד בא לציין אפוא את מהותה העיצורית של הו"ד הסופית¹⁷⁶ בצורות כגון בָּנָּ (כנגד בָּנָּ) וכד', והנקודה הזאת צריכה להיחשב כמפיק¹⁷⁷ עם זאת אפשר, שהנקודה תחת הו"ד הסופית אינה רק ציון דיאקריטי להבעת עיצוריות הו"ד (היינו, "מפיק"); יש פתח לסברה, שסימון יו"ד עיצורית סופית מכאן להביע דרך היגוי מיוחדת של הרפסוטג ay, והנקודה צריכה להתפרש, לפחות לגבי מסורת-ההגייה הקדם-אשכנזית, כחירק.¹⁷⁸

בצורות כגון ודאי, זכאי (בכתב א') היתה הקריאה, ככל-הנכון, באל"ף חרוקה (ויד' נאלמת), כלומר: vada?i (ולא vadaj).

21. נקודת הבחן לשי"ן

הנקודה המבחינה בין שי"ן ימנית לשי"ן שמאלית אינה מסומנת בדרך-כלל.¹⁷⁹ בהיותה נכתבת הריהי באה:

(א) מעל ראשה של האות; דוגמאות:

שָׁבָּ (א221), שְׁתַּבַּח (א51), בִּשְׁשָׁה (א219), שְׁמַעְנֵנוּ (א32), נִשְׁבָּ (א59), חִפְּשָׁ (א53) ועוד. שָׁבָּ (א48), שֹׁרְפָּ (א67), אֶשָּׁא (א7), לְהַשְׁכִּיל (א35), שְׁרָפִים (א51), נִשָּׂא (א7), חֲשָׁבִינִי (א66) ועוד.

(ב) בגוף האות בין ראשה הצדדי לאמצעי:¹⁸⁰ דוגמאות:

רָאשִׁי (א4), שָׁם (א5, א40), מוֹשִׁיעַ (א12), שׁוֹמֵר (א45), גִּישׁוּלִים (א17), רָאשִׁי (א9), מְשׁוֹרֵשׁ (א17), אֶשְׂרִי (א22) ועוד. לִישָׁא (א9), עֶשְׂה (א9).

עד המאה הי"ג לא היתה מקיימת בעברית של מקצת יהודי אשכנז הבחנה בין שני סוגי שי"ן (היינו: שי"ן ימנית–שי"ן שמאלית). מעיד על כך מפורשות ר' יקותיאל הנקדן:¹⁸¹ "כי יש קצת האשכנזים משמיעים מוצא ה' ח' כאחד וכן ש' ש' מן העובדה, שבלשון הגרמנית¹⁸² ובידיש¹⁸³ לא היה עד אמצע המאה הי"ג ההגה s, ברי, כי אותם אשכנזים שקיפחו את ההבחנה ההיא הגו שי"ן ימנית כמו שי"ן שמאלית, כלומר, כסמ"ך.¹⁸⁴

לצד "קצת" קוראי עברית, שהכירו רק הגייה אחת של השי"ן, היו באשכנז הקדומה קוראים, שהעביר ההגה s בלשון דיבורם לא הפריע להם לקיים את המסורת העברית הקדומה, המבחנת בין שני סוגי שי"ן.¹⁸⁵ עם זאת יש ידיים לסברה, שאופן ההבחנה ביניהם היה שונה ממה שהוא עתה, כלומר s–s.¹⁸⁶ הואיל ובידיש-קראית (כמו גם בגרמנית ובצרפתית של ימי-הביניים) היה

מצוי ניגוד פונימי בין שני סוגי s¹⁸⁷ עוד לפני שצמחה בה הפונימה s – ככל-הנראה, s דורסאלית מול s אפיקאלית¹⁸⁸ – הדעת נותנת, שהעברית האשכנזית שאלה מלשון-הדיבור את ההבדל הפוניטי, שבו נבדלו שתי הפונימות השורקות הללו, הוזה אומר: דשי"ן הימנית ייצגה s אפיקאלית, ואילו השי"ן השמאלית – s דורסאלית.¹⁸⁹

הניגוד s–s כמימוש של שי"ן שמאלית כנגד שי"ן ימנית הוא לגבי העברית האשכנזית תוצאה של היערכות תקנים מחדשת, שראשיתה נעוצה במחצית השנייה של המאה ה"ג. כאחת עם המעבר s אפיקאלית > s ועם המעבר s דורסאלית < s, שהתרחשו ברכיב הגרמני של היידיש, חלו אותם המעברים עצמם גם בעברית של אשכנז.

מחזור ורמיוא, שיש בו, כאמור, שימוש מועט ובלתי-סדיר בנקודת ההבחן, מייצג, ככל-הנכון, את שלב המעבר מן הקריאה העברית המכירה רק שורק אטום אחד, היינו, s, לקריאה המקיימת הגייה כפולה של השי"ן העברית, כשהכפילות מתבטאת בניגוד s–s.

22. דגש "מפריד" ורפה

יש במחזור מקרים בודדים של דגש הבא בראש תיבה (שלא בסיבת "דחיק" או "אתי מרחיק") באותיות שאינן בגדכפ"ת:

נָמַס (א92), סְבִיבֹתָ (א120), לֹא (א158), לָלַךְ (א92), מָתָן (א51), נָוִי (א74), נָצַח (א144), צִוֶּה (א45), קָדְשֵׁנוּ (א61), נִתְבַּשֵּׁשׁ (א222), מְחַדֵּשׁ (א15), נִבְקָקוּ (א37), נִצְתָךְ (א38), נִזְנָן (א52), נָפַל (א98), לָקַם (א99).

כמרכן אתה מוצא, שקו הרפה מסומן פעמים אחדות מעל אותיות למי-באמצע התיבה:

חִילָּ (א13), חִלִּים (א3), חֲחִילָּ (א86), חֲחִילָּ (א13), עֲוֹלָה (א21), חֲלֹתָם (א74), יָגֵלָה (א23), קָלָה (א38), נִשְׁקָה (א21), יָמִים (א38), הִנְשָׁמִים (א137), דָּפְשִׁינוּ (א24), כְּמֵאנֵי (א5), קָרִים (א170), דִּנְרוֹ (א7), סְפִתִּיךָ (א23), כְּנִיָּם (א62).

לפנינו שרידיה המצומקים של אחת מתופעות הניקוד האופייניות לשיטת-הניקוד האיט': דגש ורפה במרכית האותיות (ו"ט, למניס, צק"ש) לציין גבולות ההברה התיבה.¹⁹⁰ בקטעי הגנויה ובכתב-יד הגדולים שבניקוד איט' מתגלות שתי שיטות עיקריות בשימושם של סימני הדגש ("המפריד") והרפה:¹⁹¹ (א) הדגש והרפה באים באותיות ו"ט למניס צק"ש בראש התיבה ובתוכה באותם המקרים הראויים לדגש קל ולרפה באותיות בגדכפ"ת¹⁹² (כגון: נָגֵלָה, מְמַלְכָּה, אֶלְמָנָה, מַעֲלָה, כְּמֵלֶכֶה, נִצְרָה). (ב) הדגש באמצע התיבה מוגבל לשני מעמדים: אחרי גרונית נחה החותמת הברה (כגון תְּצַצְרָה), ובשנייה משתי אותיות שוואיות רצופות (כגון: תְּשַׁמְרָה); בראש התיבה בא הדגש לפי כללי הדגש הקל באותיות בגדכפ"ת. בשאר המעמדים

112–124: לוקוד, עמ' 14, 60–61; פאול-מח, עמ' 117–118; ריט, עמ' 134; צמברס-וילקי, עמ' 116; ב'ן, עמ' 364.

188. להבחנה הפוניטית בין s דורסאלית (גבילשונית) לבין s אפיקאלית (חודלשונית) ראה: ווינרייך, היסטוריה, עמ' 382, 382–386, 507. מהותם הפוניטית המורחית של שני סוגי ה-s בגע' ובידיש הקדומה אינה ברירה כל-צורכה ונתונה במחלוקת חוקרים: נעיר כאן רק, כי בכתבים גרמניים מימי-הביניים שני סימנים שאינם מתחלפים זה בזה עד המאה הי"ג, והם s וט, מציינים את סוגי ה-s. הואיל ולפנינו המצוינות באות z היו שתי אלטרנטיבות פונטיות, אחת מחוככת ואחת חוככת, נוהגים הגרמניסטים לתעתק את האלטרנטיבה הלא מחוככת (במחוזות מדעיות של טקסטים גרמניים בינאיים) כסימ"ן.

189. לדעת מ' ווינרייך (היסטוריה, עמ' 381–383; ההברה האשכנזית, עמ' 328–329) הגנויה הפונימית s דורסאלית לעומת s אפיקאלית היה קיים בעברית לכתחילה (וממנה עבר לרכיב העברית שבידיש). אף הוא סבור (היסטוריה, עמ' 614), שליהידי צרפת היה היגד זה בירשת העברית שהביאו עמם לאשכנז.

190. אלדר, עמ' 134–135. לדעת מורג (ביר, עמ' 226–227; הערות, עמ' 203–204; ניקוד, עמ' 851–852) השימוש בסימני הדגש והרפה בא לציין את מהותה של ההברה (טגורה או פתוחה) ונעזר לפניה את בעיית ההבחנה בין שווא נע לשווא נח. והשווה: בית-אריה, עמ' 46–45.

191. אלדר, עמ' 130–132, 135–139.

192. קאלה, שהיה הראשון לתאר קצבה של כתב-יד בניקוד איט' (לשיטתו, בכתב-יד היקראיים, שמצוי בהם הניקוד המכונה "ארגישאליטיבני", מייצגים את נוסח המקרא של בן-נפתלי), העמיד רשימה של תבונות מאפיינות, ובה תבונת מספר 2 היא סימון יו"ד ורפה ברוב האותיות לפי כללי דיגוש קל ויופח באותיות בגדכפ"ת (קאלה, עמ' 57). לתיאור מפורט של שימוש היגוש והרפה באותיות ו"ט למניס צק"ש, כפי שהוא מצוי בכ"י רובלינאנטס המפורסם, המייצג את שיטת א' הנוכחית למעלה, ראה: מורג, ביר, עמ' 225–220.

172. קאלה, עמ' 58; דארמאצ, עמ' 25; אלדר, עמ' 162.

173. שפרבר, עמ' 76; מורג, ביר, עמ' 232; אלדר, עמ' 158–160.

174. כתב-יד אשכנזים כגון הספרייה הברישית Add. 9405 (מקרא משנת 1309), כ"י קאלטרורה 309 (מחזור משנת 1296), כ"י אמסטורם, ספריית רוטטליאנה 609 (מחזור משנת 1290), ובכתב-יד אירופיים שמהווים לאשכנז, כגון משנה כ"י קאופמן, משנה כ"י פאריס 328⁹ (ראה: מ' בראשר, דברי מבוא למחזורות צילום של כתב-יד, ירושלים תשל"ג, עמ' 33, מחזור רומא כ"י קונטנוי 69 מן המאה הי"ד ועוד).

175. מורג, ניקוד, עמ' 853–854; היל, הערות, עמ' 208.

176. השווא: דותן, מסורה, עמ' 1462.

177. המונח "מפיק" מצוי במסורה לא רק לגבי ה'א סופית הגויה (בָּנָּ וכד') אלא גם לגבי אל"ף וי"ו הגיויות (י' ויבן, מבוא למסורת הטברנית, ירושלים תשל"ב, עמ' 75). המונח "מפיק יו"ד" מצוי משם בחיבור דוידיקי "הדיאה אלקא" (ובתרגומיו העבריים "ספר טעמי המקרא" ו"ספר הודית הקורא").

178. לפירוטם של דברים אלה, אלדר, עמ' 164–165.

179. על המצב במחזוריים אשכנזיים אחרים ראה: אלדר, עמ' 97–99.

180. סימון נקודת הבחן בגוף השי"ן בין ראשה הצדדי לאמצעי הוא מן המאפיינים של שיטת-הניקוד האיט': ראה: קאלה, עמ' 59–60; שפרבר, עמ' 75; מורג, ביר, עמ' 234; דארמאצ, עמ' 24; מורג, ניקוד, עמ' 847; דותן, מסורה, עמ' 1462; אלדר, עמ' 99–101.

181. ראה: "עין הקורא" (לעיל, הערה 128), החלק דוידיקי, דף 189.

182. פריבשקו-לינסון, עמ' 124–125; ריט, עמ' 147; צמברס, וילקי, עמ' 116; גומפרץ, עמ' 39.

183. ווינרייך, היסטוריה, עמ' 505.

184. השווא: גומפרץ, עמ' 38–39. גם ליהודי צרפת בימי-הביניים היתה אחת (בהשפעת הצרפתית) ומבטאה s: ראה: גומפרץ, עמ' 13–15; אלדר, ניקוד ההגדה, עמ' 203.

185. השווא: ז' ב'ר-חיים, קרית ספר, ל (תשט"ו), עמ' 166.

186. ווינרייך, ההברה האשכנזית, עמ' 328–329.

187. ראה: ווינרייך, היסטוריה, עמ' 505–510, 614; לגבי גע' עין גם: פריבשקו-לינסון, עמ'

נספח: תיאור שיטת הניקוד בחטיבה המקראית של מחזור וורמייזא (כרך א')

החטיבה המקראית, שחתמה את המחזור בהיקפו ובסדרו המקורי (כפי שהוכח בחקירתו הקודקלוגית של מ' בית-אריה), מחזיקה כיום את ספרי קהלת ואיוב וקטעים מספרי ירמיהו (א-בג: ה) וישעיהו (לד: א-לה: י). שיטת-הניקוד של הטקסטים המקראיים קרובה אך לא זהה לשיטת-הניקוד הנהוגת בפיוטי המחזור.²⁰² את ההבדלים בין ניקוד הפיוטים לבין ניקוד חלקי המקרא שבמחזור²⁰³ ניתן להעמיד על שלושה סוגים:

א. דרגות שונות בתפוצה של תכונות-ניקוד מסוימות (השוואה: לעיל 1-לקמן 1, לעיל 7-לקמן 11, לעיל 8-לקמן 12, לעיל 18-לקמן 10, לעיל 218-לקמן 10, לעיל 19-לקמן 6, לעיל 20-לקמן 7, לעיל 22-לקמן 10).

ב. תכונות-ניקוד המתגלה בפיוטים אך אינה מצויה (או כמעט שאינה מצויה) בקטעי המקרא (לעיל 2, 6, 5, 6, 9, 10, 12, 14, 15, 17).

ג. תכונות-ניקוד המצויה בקטעי המקרא אך אינה מודמנת (או כמעט שאינה מודמנת) בפיוטים (להלן 2, 5, 9, 10).

לכאורה יש בהבדלים הללו ראייה מספקת כדי להוכיח, שניקוד הפיוטים וניקוד חלקי המקרא שבמחזור יצאו מתחת ידי שני נקדנים: אף-על-פי-כן קרוב בעיניי יותר, שיד אחת ניקדה את המחזור כולו. בתכונות-הניקוד שאינן משקפות הגייה ההבדלים עשויים להסתבר כנישה עקרונית שונה של אותו נקדן כלפי טקסטים ליטורגיים שונים: כלפי המקרא מכאן וכלפי הפיוטים מכאן;²⁰⁴ ואילו בתכונות-הניקוד המשקפות הגייה ההבדלים עשויים להיות נעוצים בהבחנה הברורה, שהיה אותו נקדן (כמחזור בשאר נקדנים ובעלי קריאה) נוהג בין הקריאה במקרא (שבה נמשכה ההגייה לצד הנורמאטיבי, המיוצג בניקוד הטברני המקובל) לבין הקריאה בטקסטים שלאחר המקרא (שבה גברו הרגלי ההגייה הממשית,²⁰⁵ "העממית").

הרי התכונות, שבהן מתייחד הניקוד המקראי במחזור שלפנינו (הדוגמאות מס' איוב בלבד).

1. חילופי קמץ-פתח וצירי-סגול בדרך-כלל ניכר מאמץ להבחין בין בני הצמדים האמורים, אך חילופים דר-כיוונים מעטים (בעיקר: פתח במקום קמץ וסגול במקום צירי) משתרבים בכל דף מדפי החטיבה המקראית. דוגמאות:
- א. קמץ במקום פתח: קְהוּא (189), קְרָאֲנִי (190), יִסְהָר (190), מִבְּחָחו (192), אֶחָר (192), יִרְשִׁיעָה (194).
- ב. פתח במקום קמץ: אִמְלִיעָה (189), קְמִדְפִּר (190), וְיִרְעִדוּ (190), חִלְלוּ (190), תִּקְוֶתְךָ (190), כְּדוּ (191), חֲסָאוּ (192), וְיִשָּׁר (192), וּפְקֻדְתְּךָ (192), יִשְׁלִיוּ (193), יִכְרֹת (193), אֶלְלָה (194), מִלְּאוּ (195), תִּזְכְּחוּת (196), רָאֵתָה (197), כְּרָחוּב (198), שְׁמַעָה (198), קִקְשָׁה (198), הֶאֱלָה (199).
- ג. צירי במקום סגול: כְּנָפֶל (190), נִחְמָתִי (191), הֶלְאֲנִי (194), אֶהֱל (196), יִמְצִיאֲנִי (200), גָּאֵה (202).
- ד. סגול במקום צירי: מָאוּת (189), יִשָּׁב (190), אֶלְיוֹ (190), לְעֶמְלֵל (190).

בתיבה — כלומר, במקום שאין ראיה לדרגש "מפריד" — מסומנות אותיות זיט למנ"ס צק"ש בסיומן הרפה.¹⁹³ לשימושם של הדרגש ה"מפריד" והרפה בשתי השיטות הללו מצויים כמעט בכל כתבי-היד חריגים, מעטים או מרובים, שמקצתם ניתנים להתמיין על-פי טיבה של האות, ומקצתם הם מקריים ובלתי-עקיבים.¹⁹⁴ כפי שניתן ללמוד מכתבי המדקדקים הראשונים,¹⁹⁵ הרי בעיית גבול ההברה העסיקה את לומדי העברית רק בהקשר לשאלת מהותו של השווא המצעי (הוזה אומר: לדיוס של נקדני האסכולה האי"ט שאלת החלוקה להברות בצורות כגון לָקַח, שוּמָה, אָרָץ וכיו"ב היא חסרת משמעות עקרונית). בעיצומו של דבר עיקר התפקיד המעשי בהחויית גבול ההברה מסור לדרגש ה"מפריד": לסימן הרפה יש משמעות מיתודית רק כשהוא נמצא בניגוד ממש לדרגש. בשיטה א', המורחבת, יש לרפה משמעות במ"ם של צורת קֶסָמִים, שאז הוא עשוי ללמד, כי גבול ההברה נקבע לפני השווא, והשווא אפוא נע הוא (אבל אין לו כל משמעות בסמ"ך של הצורה הזאת); במקרה זה סימן הרפה מנוגד לסימן הדרגש בצורה כגון מִשְׁנָה, המורה כי גבול ההברה עובר אחרי השווא, והשווא הוא אפוא נח. בשיטה ב', המצומצמת, הרפה ממלא תפקיד מעשי רק בצורות כמו מִעֶשֶׂר (כנגד הדרגש במעשר), אבל אין לו שום משמעות לעניין גבול ההברה בצורות כגון מִשְׁנָה, וְשָׁלַח, הַכִּיב וכו'. ברוב המקרים מסומן אפוא הרפה, על-פי שתי השיטות, רק משום שהאות אינה ראויה לדרגש "מפריד".¹⁹⁶

קרוב להניח, שמעיקרא אין לדרגש ה"מפריד" משמעות פוניטית.¹⁹⁷ (כנוסף למשמעותו המיתודית). כלומר, אין לראות בו סימן של הכפלה או הארכה של העיצור (דגש חזק), ולא סימן לשינוי מבטאי של העיצור (דגש קל).¹⁹⁸ עם זאת אפשר שמקצת נקדנים מאוחרים, בעיקר נקדני מחזורים מאשכנז, שכחו את המשמעות המיתודית המקורית של הדרגש ה"מפריד" ונטו לייחס לו משמעות פוניטית; אצל נקדנים כאלה מתגלה השיטה בניגודה, והדיגוש או הריפוי (או שניהם יחד) עשוי להיות מוגבל — אף-כי לא בשיטתיות ולא בדרך קבע — רק לאותן אותיות, שבהן לדרגש או לרפה יש תוצאות בהגייה.

23. קמץ/פתח כנגד קמץ טברני "חטוף" כנגד קמץ טברני "חטוף" (המשנתה בהפסק לחולם) הכא בצורות העתיד המהופך של גזרת ע"ו (שלא בשרשים בעלי לה"פ ח, ע, ר) אתה מוצא בניקודו של מחזור וורמייזא (ומחזוריים אשכנזיים אחרים)¹⁹⁹ פתח או קמץ (ולא חטף קמץ, שבו נוהג הנקדן לסמן קמץ "חטוף"²⁰⁰). הרי הצורות במחזור שלפנינו:
- וְיִשָּׁע (12), וְתִקֵּם (43), וְיִרָץ (87), וְיִשָּׁב (13).
- משמע אפוא, שקמץ טברני בהברה האחרונה והלא-מוטעמת של הצורות הנ"ל בוטא במסורת-ההגייה הקדם-אשכנזית כקמץ "רחב" (גירול).²⁰¹ אפשר שקריאה זו של הצורות המהופכות מגזרת ע"ו מורשה היא לאשכנזים ממסורת-ההגייה הארצישראלית (המשתקפת הן בניקוד הארצי-ישראלי הן בניקוד האי"ט), ואפשר שאין היא אלא פרי פרשנות עצמית, שיסודה בהשוואה אל צורת העבר מגזרה זו, כלומר: כשם שצורות קס, נץ הריהן בתנועת a, כך גם וְיִקֵּם, וְיִרָץ צריכות להיות בתנועה זו.

193 לפי השיטה השנייה ייתכנו אפוא מקרים של אי-התאמה בין השימוש ברפה עם אותיות בורכפ"ת לבין השימוש ברפה עם אותיות זיט למנ"ס צק"ש, זאת אומרת, שאחרי שווא נח (חבא באות שאינה גרונת ושאינה ראשונה מבין שתי אותיות שוואיות רגילות) יסומן לפי שיטה זו רפה באותיות זיט למנ"ס צק"ש, ואילו באות מאותיות בורכפ"ת (לפי השיטה הראשונה) שנוכח למעלה גם באותיות זיט למנ"ס צק"ש יסומן, כמובן, רגש.

194 אלדר, עמ' 132, 135-136.

195 אלדר, עמ' 187-185; ר"י, "משמעות סימן הדרגש בניקוד הטברני המורחב", מחקר לשון מונישים לזאב בן-חיים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 298-299, 304-305.

196 אלדר, עמ' 135.

197 אלדר, עמ' 143.

198 לדעת יובן ולעיל, הערה 195, עמ' 300-307) הדרגש ה"מפריד" אינו אלא רגש חזק פוניטי המיתוסף על הדרגש החזק הרגיל, שהוא רגש חזק מורפולוגי.

- וויינרייך, היסטוריה = *M. Weinreich, The History of Yiddish Language* (transl. S. Noble), Chicago 1980
- ייבין, חטפים = י' ייבין, "שינוי איכות של חטפים", לשוננו, מד (תש"ס), עמ' 184–163.
- ייבין, כתר = הנ"ל, כתר ארם צובא – ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט.
- ייבין, קטע מקרא = הנ"ל, "קטע מקרא בניקוד טברני לא-מסורתי", תרביץ, כט (תש"ף), עמ' 356–345.
- לוקוד = *W.B. Lockwood, An Informal History of the German Language*, Cambridge 1965
- מורג, העברית = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג.
- מורג, הערות = הנ"ל, "הערות לתיאור שיטת הניקוד של מחזור ורמיהו", לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 209–203.
- מורג, ביר = S. Morag, "The Vocalization of Codex Reuchlinianus", *Journal of Semitic Studies*, IV (1959), pp. 216–237
- מורג, מבטאים = Idem, in: *Encyclopaedia Judaica*, XIII, Jerusalem = 1120–1145, s.v. *Pronunciation of Hebrew*, cols. 1971
- מורג, ניקוד = הנ"ל, אנציקלופדיה מקראית, ה. ירושלים תשכ"ח, ערך "ניקוד", טורים 857–837.
- פאול-מור = *H. Paul, Mittelhochdeutsch Grammatik*²⁰ (ed. H. Moser & I. Schröder), Tübingen 1969
- פריבשקוליסון = *R. Priebsch & W. Collinson, The German Language*¹, London 1958
- צ'מברס-וילקי = *W. Chambers & J. Wilkie, A Short History of the German Language*, London 1970
- קאלה = *P. Kahle, Masoreten des Westens*, II, Stuttgart 1930
- רייט = *J. Wright, Historical German Grammar*, I, London 1907
- שפרבר = *A. Sperber, A Grammar of Masoretic Hebrew – A General Introduction to the Pre-Masoretic Bible*, Copenhagen 1959

חלק ב: מסורת התצורה

על טיבן של מסורות הלשון העברית שלאחר המקרא בתחומי הצורות – וראש לכול הכוונה היא למסורת הקריאה במשנה – יכול החוקר לעמוד לפי מקורות שבעל-פה ולפי מקורות שכתב (ובעיקר טקסטים מנוקדים, שניקודם יוצא מכוחה של מסורת עצמית חיה).

לגבי האשכנזים מקובלת הדעה, כי הלשון הנשמעת מפייהם כיום בקריאת המשנה ובאמירת התפילות והפיוטים היא בדרך-כלל נטולת ערך של משנה, באשר היא מושתתת על דפוסים מאוחרים, שמסורת הכתיב והניקוד שלהם היא בלתי-מהימנה (גרשה בשיבוש מופסידים, בנסחאות "מתוקנות" ובניקודים "דקדוקיים"). שעל כן מי שמתכוון להכיר את מסורתם החיה של האשכנזים בקריאת הספרות שמחוץ למקרא קודם שנתעממה עצמיותה וקודם שדבקו בה השפעות-חוץ מפליגות, חייב ללכת אל מקורות קדומים שבכתב (שיש להם, כמובן, ייחוס אשכנזי).

כיוון שלא הגיענו מן המרחב האשכנזי בכתב-יד מנוקדים של משנה ושאר ספרות חז"ל, עלינו להסתפק בכתב-יד מנוקדים של מחזורי מנהג אשכנז הקדום. כמתברר, מאחורי הגיית המלים, שנקדו המחזוריים האשכנזיים הקדומים ביקשו להביעה בניקוד, ניבטת מסורת לשונית שמידת עצמיותה ומהימנותה מרובה למדי;² מסורת אשכנזית זו בקריאת התפילות והפיוטים הייתה ניוונה ממסורות קדומות שבעל-פה ונשתמרו בה קווי ייחוד מרובים, היינו, סוגי דקדוק שאינם בנויים לפי כללי התצורה המקראית וצורות מלים שאינן עשויות לפי מסורת הניקוד הטברני.³

- ב. צורת פעל בנטייה;
פעלם (200א), וגם לפעלם (196א).
- ג. צורת תַּקְלָה-תַּקְלָה (191א).
14. שימוש דגש חזק
נריר:
- ממקומו (191ב), אַלְדֶּר (190א), זַלְפָּתוֹ (191ב), זַקָּטָה (192א), זַקָּמָם (193א), לַפְסָה (198א), כְּנָרִי (198ב), מַאָמְצִי (200ב) ועוד דוגמאות בודדות כאן וכאן.
15. קמץ/פתח כנגד קמץ טברני "חטוף"
בצורות העתיד המהופך של בניין קל מגזרת ע"ו בא בפה"פ קמץ או פתח (ולא חטף קמץ). המייצג בניקוד המקראי קמץ "חטוף" הדגוי כחולם). אלה הדוגמאות שמצאתי:
- זַקָּם (190א), זַקָּה (190א), זַקָּם (194א), זַקָּם (202ב).
16. ניקוד "בִּימִי" וכד'
לא מצאתי בטקסט של ס' איוב דוגמה לוי"ד בשווא לאחר אות שימוש בחירק (כפי שהוא מצוי תמיד בפיוטי המחזור). עם זאת מזדמן ניקוד כזה באופן נדיר בטקסטים המקראיים האחרים.
- בטקסט שלפנינו נהג הניקוד הטברני המקובל:
- רִבְעֵנִי (191א), יִשְׁלַחֵם (142א), בִּימִי (198א), רִשִּׁישִׁים (198א) ועוד.

רשימת קיצורים לחלק א

- אלדר = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מזוהה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א: ענייני הגייה וניקוד (=עדה ולשון, ד), ירושלים תשל"ט.
- אלדר, ב = הנ"ל, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית וכו', ב: ענייני תצורה (=עדה ולשון, ד), ירושלים תשל"ט.
- אלדר, ניקוד ההגדה = הנ"ל, "ניקוד ההגדה שלפסח במחזור ויטרי כ"י שש"ן 535", לשוננו, לט (תשל"ה), עמ' 216–192; מ (תשל"ו), עמ' 160–159.
- בית-אריה = מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק ורמיהו", לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 102–80, 46–27.
- בן-נון = *J. Bin Nun, Jiddisch und die deutschen Mundarten*², Tübingen 1973
- ברגשטרסר = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית (תרגם מ' בן-אשר), ירושלים תשל"ב.
- גומפרץ = י"ג גומפרץ, מבטאי שפתנו – מחקרים פונטיים היסטוריים, ירושלים תשי"ג.
- גרבל = *I. Garbell, "The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain"*, in: *Homenaje a Millás Valicrosa*, I, Barcelona 1951, pp. 647–696
- דותן, מסורה = *A. Dotan, in: Encyclopaedia Judaica*, XVI, Jerusalem = 1401–1480, s.v. *Masora*, cols. 1971
- דיאז-מאצו = *A. Diez-Macho, "A New List of So-Called 'Ben Naftali' Manuscripts, etc."*, in: *Hebrew and Semitic Studies Presented to G.R. Driver*, Oxford 1963, pp. 16–52
- וויינרייך, העברית האשכנזית = א' וויינרייך, "העברית האשכנזית והעברית שביידיש – בחינתן הגיאוגרפית", לשוננו, כד (תש"ג), עמ' 252–242; כה (תשכ"א), עמ' 57–80, 196.
- וויינרייך, ההברה האשכנזית = מ' וויינרייך, "ראשית ההברה האשכנזית בויקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית", לשוננו, כז-כח (תשכ"ד), עמ' 147–131, 251–230, 339–318.

2. מסורת המקרא של האשכנזים בעבר יבוזהו (לגבי דקדוק הצורות), כמות במסורות היהודיות האחרות, עלה בדבר עם מסורת טברני, שהניקוד המקראי המקובל (הטברני) מייצגה; לפיכך אין בה עניין לחקר המסורות.

3. עם זאת אין בלשון התפילה והפיוט נתינים מספיקים להציג את מסורת לשון-חכמים האשכנזית בכל גילוייה המורפולוגיים והמורפולוגיים.

1. טקסט חסר ניקוד, אפילו הוא מרובה אימות קריאה בטקסטים של ספרות חז"ל, אין בבוזו להביע את מערכת התנועות במילואה, וממילא אין בו נתונים מספיקים לחישוב כל תופעות המורפולוגיה המורפולוגית; כנגד זה טקסט מניקוד פותח פתחים להברה שלמה וראית יותר של מסורת הקריאה בתחומים הנ"ל. השווה: מ' בן-אשר, מסורות – מחקרים במסורות הלשון, א. ירושלים תשמ"ד, עמ' 14–16.

אָלול¹¹ — אָלול (558, 183) שם החודש אלול מנוקד במקרא בחטף סגול (נחמ' ו: טו) וכן במשנה כ"י ק (רה"ש א: א; שקלים ג: א; בכורות ט: ו). ניקוד האלף בתנועה מלאה, כבמסורתו של הנקדן שלפנינו, מצוי בכ"י פא: אָלול (רה"ש א: א), אָלול (רה"ש ג: א; שקלים ג: א, פעמים). ממשקלי השירה הספרדית עולה, כי גם בקריאה הספרדית בימי-הביניים היתה נוהגת הקריאה אָלול, וכן היא קריאתם של יהודי תימן בימינו. לוי ויאסטרוב ניקדו במילונייהם התלמודיים בחטף סגול.

אם מותר לייחס את תיבת אלול למשקל פעול, הרי ניקודה החליפי בצירי משווה אותה אל התיבות אבוס, אטון, אמן, המשויות, במקובל, למשקל הזה.

אָלֶה¹² — אֶלְיָא (178, 181) מלה תלמודית (ירוש' סוטה דף כא ע"ג ועוד), שהוראתה קינה, שירת אבלים מלשון אָלֶי כבתולה חגורת שק (יואל א: ח); בדרך-כלל כתובה באלף סופית אך מצוי גם בה"א. לוי ויאסטרוב ניקדו בשתי צורות (לפי הכתיב, ביו"ד או בלעדיה): אֶלְיָא, אָלֶה.

אוּקָן¹³ — אָקָן (221) במקרא (שה"ש ו: ב); אָקָן (ניקוד כ"י לניגראד המפורסם; ויש נוסחאות אחרות); בקריאת המשנה שגורה הצורה אָקָן (שאינה אלא אָמָן המקראית), וכן הניקוד כק (ברכות ב: ד; שביעית ח: ו; ועוד) ובפס (כלים כו: א, שלוש פעמים; טהרות ז: ג). אבל באלה גם אוּקָן (ק, ב"מ ח: ג), אָקָן (פר, כלים ה: ד, ט).

לדעת קוטשר אלו שתי צורות דיאלקטיות של אותה תיבה, וההבדל ביניהן הוא על-דרך קרבה/קרבה, קְשֶׁלֶם/קְשֶׁלֶם. במחזור וורמייזא מצאנו גם אָקָנות (358 א ועת').

אָמְרוֹת¹⁴ — אָמְרוֹת ח"ך (270), אָמְרוֹת (117, פעמים) במקרא: אָמְרוֹת ה' אָמְרוֹת טהרות (תהי יב: ז), כלומר, בקמץ שאינו מתקיים.

במחזור וורמייזא מזדמנים כמה וכמה שמות קמוצים, שהניקוד המקראי נהג בהם ובבני מיןם חיסוף עם ריתוק הטעם, ואילו נקדן המחזור מערפם בשימור הקמץ: זָהָב פְּרוּוִים (45), חֲיִילִי (122), חֲכָמִיָּהּ (140), זָלָלָת (178), קָאָר מְשֻׁרְתִּי (47), קְתִילָה (21), עוֹלָלִיָּהּ (68), צִיִּינִיָּהּ (135), פְּלִאֲתִי (47), צִוּחוֹת פִּימו (90), צָמָאן מִים (59), שְׁבִיטָהּ (97), שְׁעָרֵיהֶם (162), תוֹנָחוֹת שְׁנָא (125) ועוד.

הנטייה לשמור על הצורה המשקלית הבסיסית של השם בצורתו הגורדה, אצל תושבש בתמורות הסמיכות והנטייה, מקיימת במסורת הקדם-אשכנזית בכלל ובמסורת לשונית אחרת של העברית שמחוץ למקרא, כגון במסורת הניקוד הבבלי של לשון-חכמים ובקריאת התימנים ובניקוד הארצישראלי של פיוטים (ראה אוסף יוגמאות אצל אלדר).

אָרְבָּה¹⁵ — אָרְבֹּת ולא קצרות (171) במקרא מצוי שם-התואר אָרְךְ רק בצורת הנקבה אָרְבָּה (שם"ב ג: א ועוד). במשנה נקריה גם צורת הזכר; בכ"י ק צורת הנקבה מנוקדת כבמקרא (ברכות א: ד; נדרים ט: י; ועוד), אבל צורת הזכר הריהי אָרְבָּה (נגעים י: א, שלוש פעמים; כלים ט: ז), זאת אומרת, כתארים רבים הבאים במקרא במשקל קטול; וכן היא צורת הזכר בניקודו הבבלי של הספרא כ"י ואתיקאן ובכ"י פא (כלים ט: ז). לוי ויאסטרוב במילונייהם: אָרְבָּה, אָרְבָּה. תימנים מבטאים שורק וכ"ף רפה בכל הצורות, ואצל אשכנזים בימינו נהוגה בברכת החודש ובסדר הכפורת לערב יום-הכיפורים הקריאה חיים אָרְבָּים (וכן ניקד בער ב"סדר עבודת ישראל" במקומות הנ"ל). צורת אָרְבָּה עולה גם מחרוזי שירת ספרד כימי-הביניים.

10 אלדר, עמ' 33; עמ' 214, הערה 3; ילין, עמ' 20; ייבין, עמ' 206; פלמן, עמ' 36–39, 63 ואילך.
11 אבינרי, עמ' 290; ש' אברמסון, לשוננו, לו, עמ' 237; אלדר, עמ' 296; טובי, עמ' 143–144; שבטילאי, קובץ, עמ' 228.
12 אבינרי, עמ' 113; אלדר, עמ' 136.
13 אבינרי, עמ' 176; אלדר, עמ' 230; קוטשר, קובץ, עמ' 153, 160.
14 אלדר, עמ' 222–216; י' בן נון, לשוננו, יז, עמ' 142; בנודי, עמ' 438; בראשר, פס, עמ' 64–65, 75; ילין, עמ' 43; פורת, עמ' 90; שבטילאי, קובץ, עמ' 222.
15 אבינרי, עמ' 337; אלדר, עמ' 251; ש' אשכנזי, לשוננו, לא, עמ' 125–126; בער, עמ' 687; טובי, עמ' 145; ייבין, עמ' 168; פורת, עמ' 31; עמ' 118, הערה 3; רצהבי, עמ' 44–46.

חלקו השני של מאמרנו מבקש להדגים במבחר מלים וצורות לשון את מסורת-הקריאה הקדם-אשכנזית בטקסטים שמחוץ למקרא בתחום דקדוק הצורות (בעיקר במה שנוגע למבנה הווקאלי של הצורות), כפי שהיא משתקפת בכתיבים ובעיקר בניקודים של מחזור וורמייזא (בכרך הראשון שלו).⁴

אָבֹב⁵ — (א) אָבֹבִים (דף 180). (ב) אָבֹב האור (45). (א) מלה משנאית (רק בערכין ב: ג, שלוש פעמים), שהוראתה כלי נשיפה. (ב) מלה משנאית (כלים ב: ג; מנחות י: ד, פעמים), בהוראת כלי לקליה. במילוני יאסטרוב וב"יהודה שתי התיבות מאוחדות בערך אחד: אָבֹב, אָבֹב (כ"י), אָבֹב, אָבֹב (יאסטרוב). במילוניו של לוי הפרדה לשני ערכים, ובשניהם הניקוד המוצע אָבֹב.

ב"יהודה מציין (לגבי שני המשמעים), שקריאת האשכנזים בימינו בכ"י"ת דגושה (כבמסורת ניקודו של מחזור וורמייזא), ואילו קריאת הספרדים אָבֹב. בכ"י ק: אָבֹב שלקלאים (כלים ב: ג) וגם אָבֹב שלנחושת, אָבֹב שלקנה (ערכין ב: ג).

אָבֹב⁶ — אָבֹב (145) במקרא (דב' כח: כד ועוד) שקולה תיבה זו במשקל קטל. במסורות לשון-המשנה יש עדויות למשקל קטל/קטל של מחזור וורמייזא: בק: אָבֹב (מנחות ח: ב), וְאָבֹב שֶׁל רִגְלִיו (ברכות ט: ה), ובניקוד הבבלי: ובאָבֹב (שם). במילונים התלמודיים רק אָבֹב בבמקרא.

אָבֹבִי⁷ — אָבֹבִי (84) מלה משנאית שהוראתה: שפה מסביב לכלי או בור; דית של כלי. בק בכל ארבע ההיקריות הכתיב בה"א, והניקוד הוֹבֹבִי (עירובין ח: ו); בפס: אָבֹבִי.

אוּרִי⁸ — אוּרִי (109) לתיבה שאולה זו ניקודים וקריאות רבים במסורות ובמסורות השונות של לשון-חכמים. ניקודו של מחזור וורמייזא עשוי בהתאמה למסורתו של נקדן כ"י ק: אוּרִיָּה (ב"ב ד: ד; כלים ט: ה), אוּרִיָּה (כלים ב: ב); צורת הנפדר של היחיד בק: אוּרִי (תגיתא א: ח; כתובות יג: ז; ועוד), וכן הוא ניקודה בשלושה מחזורים אשכנזיים קדומים.

אוּתֹתֵי⁹ — אוּתֹתֵי (166), אוּתֹתֵי (94) במקורות לשון-חכמים מן הטיפוס הארצישראלי (משניות כ"י ק, פא; קטעי משנה ופיוט מן הגניזה; משנת הירושלמי כ"י לידן) שגורה הגרסה אותות (ריבוי של אות). לעומת זאת במשניות הנדפסות שולטת הצורה הירודה בתלמוד הבבלי: אותות (וכן משנה כ"י פס, המאוחר בזמנו). ראו להבא בעניין זה את דברי ר' אברהם ב"ר עזריאל, פרשן הפיוטים מביהם במאה ה"ג, שגדל על נוסחאות הבבלי: "הפִּטְט שֶׁעֲשֵׂה 'אותות' במקום 'אותות' אין אני רואה דבריו... כי מה שאנו קורין לכל אות מכ"ב אותיות 'אות' לא נמצא במקרא, אלא רבותינו קראוהו 'אות'... וכדי לחלק ביניהם ובין האות הגדול קראו לאלה 'אותיות'" (ערוגת הבשם, מהדורות א"א אורבך, ב, עמ' 54–55).

אָבֹבִים¹⁰ — אָבֹבִים (140) ניקוד האלף בתנועת ו והכ"ף בתנועת א (אָבֹבִים, אָבֹבִים וגם אָבֹבִים) מצוי בק, פא, פס, בניקוד הבבלי של המשנה, וכן היא קריאת הספרדים והתימנים.

צורות אחרות: אָבֹבִי — ק' (עוקצין ג: א ועוד), פא (שבת יד: ג) ובקריאת האשכנזים בימינו (ההטעמה בפיהם מלעיל). אָבֹבִים — פא (שבת י: ה ועוד) ובניקוד בבלי של פיוט. ב"יהודה מעיר במילוניו, שהריבוי אָבֹבִים נגזר כאילו מן היחיד אוֹבֹל, אבל גזירה זו אין לה על מה שתסמוך, שכן צורת אוֹבֹלִים כמוה כצורות נוספות (כגון עוֹנָשִׁים, אוֹנָסִים, עוֹבָרִים, עוֹקָצִים) היא אחת מדרכי התצורה של הריבוי במשקל קטל, כפ' גרונית הנחוגת במסורות קדומות ובמסורות שבעל-פה של לשון-חכמים.

4 כל המלים שיוכחו לקמן כבר נתרברו בכרך השני של ספרי על מסורת-הקריאה הקדם-אשכנזית. לצורך המאמר שלפנינו נספו נתונים חדשים (בעיקר מכ"י פא) של המשנה) ורובי היבדור נסחו מחדש. רשימת קצורים לחלק ב ראה בסוף המאמר.
5 אלדר, עמ' 223–224; ב"י, עמ' 16, הערה 2; ערך השלם, א, עמ' 3–4.
6 אלדר, עמ' 87; ייבין, עמ' 187.
7 אלדר, עמ' 36; ב"י, עמ' 46, הערה 3; 2, פלמן, עמ' 129–130; ערך השלם, א, עמ' 24.
8 אבינרי, עמ' 235; אלדר, עמ' 303; ב"י, עמ' 96, הערה 1; צונץ, עמ' 377; קריס, א, עמ' 54, 237, 94.
9 אלדר, עמ' 226; אפשטיין, עמ' 1257; בנודי, עמ' 198; בראשר, פס, עמ' 21; ג' ברגרין, לשוננו, יז, עמ' 178; ילין, עמ' 34, הערה 92; מ' סוקולוף, לשוננו, לג, עמ' 274.

בִּישׁוֹן¹⁶ — בִּישׁוֹן (122 ב)

מלה משנאית ויחידאית (אברת ה: ה): במשקל קוֹטֵלֶן שקולה מלה זו (ושמות) נוספים לבעלי מקצוע או לבעלי תכונה מתמדתה הגשורים כיום בצורת קוֹטֵלֶן) בַּק (בּוֹקֵשׁ) וּבַמָּה, וכן הוא בשרדיי הירושלמי מה הגניזה (מהדורת גינצבורג, עמ' 236). כ"י של המשנה (שלא במנהגו בשמות הללו) ובכ"י רמב"ם למשנה: בישן; בניקוד הבבלי: בישן. בכ"י מינכן לתלמוד הבבלי הכותב במשנה הוא כ"י, אבל בגוף הסוגיה הכותב כלא ויז. כנראה, בזכות השמנה שבבבלי נשתגרה צורת בוישן במסורת הקדסאשכנזי (היא ידועה גם לקדני מחזורים אשכנזים אחרים). אייתל-פי שבמסורת זו מקוימת על-פירוב הצורה קוֹטֵלֶן, הנחשבת אופיינית לטיפוס הבבלי של לשון-חכמים, ולא הצורה קוֹטֵלֶן (או קוֹטֵלֶן) השולטת בספרי ארץ-ישראל. מקובלת הדעה, שהקריאה הארצישראלית קוֹטֵלֶן היא עיקר, ואילו קוֹטֵלֶן יחידוש הוא, שנחשב בבבלי. בנדוד גורס, שהמשקל הסורי מַפְעֵלֶן (בינוני בתוספת מ"ם) הוא שהשפיע על צורת קוֹטֵלֶן הבערית להמיר את ההולם (של הברתן הראשונה) בפתח; לדעתו של קוטשר, הצורה קוֹטֵלֶן נתפסה בבבלי כבינוני בתוספת סימית ן; והבשפעת הארמית נתחלף לקטלן; ב"צ גרס סבור, שצורת קטלן נחדשה להשפעת כללי ההגייה של הארמית הבבלי.

בְּכִיָּה¹⁷ — בְּכִיַת (104ב), בְּכִיּוֹת (34א)

מלה תלמודית המשמשת כשם-פעולה ומנוקדת במילונים בְּכִיָּה (יאסטורב),
לחלו, ב"י וכן ב"היכל המשקלים" (לאבירי), כלומר, במשקל טקני (הצורה
המקראית של משקל טקני משרוש' לחו). בפיוטים מצויה התיבה בכיה
בבעיקר כשם-פעם וניקודה בְּכִיָּה, ואינה אלא אלטנאציה מורפולוגית של
בְּכִי (בדרך הפיזית) לְבַק את הזכרים (מ"ל) כמשמעות כִּין
הצורת הנרדפת), כמו שֶׁבַק המקראית (מ"ל: מוח' :ה) שהיא צורת-משנה
של שֶׁבַר. מובאת מן הפיוט ניקוד בְּכִי־יְהוּדָה בְּכִיָּה.

¹⁸ **בְּרִיָּה** – **בְּרִיָּה** (30ב), **בְּרִיּוֹת** (221ב), **בְּרִיּוֹתָיו** (117א); **בְּרִיַּית עוֹלָם** (100א) כַּסְפָּרוֹת חֲזוֹל וּבפִּיטוּס מִצִּיּוֹן הַשֵּׁם בְּרִיָּה בְּעִיקָר אֶת פְּרִי הַפַּעֲלוּלָה (= יְצִיר), אֶךְ לַעֲתִים גַּם אֶת שְׂמֵי־הַפַּעֲלוּלָה (= בְּרִיאָה).

ניקוד צורת היחיד בכתב־יחיד הקדומים של המשנה ובמסורת הבבליה של לשון־חכמים הריהו בְּרִיָּה, וכן בניקוד הארצי־שראלי של פיוטים (בִּירִיָּה). שם זה הוא אחד מכמה שמות־פעולה למדורים ממשקל קטילה בשורשי ה־לֹא־הֵי־לֵא, שהתרחש בהם מערב מן התצורה המקראית קָטִילַת לצורת קָטִיָּה (אֶל־הַפְּתִיחַ ללשון־חכמים במלים שיש בהן רִישׁ (בכּי ק; בריה, כריה, קריה, פריה ודביה, שריה); להסבר פוגיט של התהליך ראה: קוטשר. צורת הריבוי מנקודת בק בְּרִיּוֹת (אבות א: יב ועוד) גם כשהכתיב מלא יוֹד (פאה: ח: ט), אבל בּאָא (שם; שקלים ג: ב; נדרים יא: ה) בְּרִיּוֹת (וכן בניקוד הבבלי). טעמים כימינו קוראים בְּרִיּוֹת; בסידורי האשכנזים שבדפוס מלפני פעולת הטעורים של תקופת ההשכלה עדיין מצוי הניקוד בְּרִיָּה, בְּרִיּוֹת, ובדיבור העממי מבטאים האשכנזים עוד כימינו בְּרִיָּה.

גִּדְרִי¹⁹ — גִּדְרִי (70ב), גִּדְרִי (135א)

במקרא משמשת תיבת גרר בלשון נקבה; הנפרד היהוה גָּדַר (במ' כב: דר-יערה) והנסתר גָּדַר (וי' מב: י' מש: כד: לא). במשנה גרר נמצאת בלשון זכר-יש' מש סתבור (אבינר), על סמך שיכולי דקוק. שצריך לנקדה בשני סגולים-כ"ב כ"ג הנפרד מנוקד במקרא (פאז: ה' ועור), קלל בגיז'ר הבבלי של לשון-חכמים מצאנו לגרר הן צורת קָטַל הן צורת אָטַל. אשכנזים בימינו אמטרוּב קבע עני עריכס נפרדים גָּדַר גָּדִיר (בעזרת-היסוד לצורות הנטייה גָּדַר גָּדִיר וכו'). בן-יהודה קבע את הערך גָּדַר ורמזו לצורת-משנה גָּדַר לשימוש-בלשון זכר.

גַּרְשָׁם²⁰ — גַּרְשָׁם (N79)

תיבה יחידאית במשנה (מנחות ט: ה) בהוראת: מה שיתר על המידה.
היקוותה היחידה במשנה היא בצורת היחיד הנטויה: ק. גִּלְשָׁה, פֶּסֶ: גִּדְשָׁה;
בפא אין היא מנוקדת, אך הכתיב חסר: במשנה כ"י חִימָן ובקריאת בני
גדאד: גִּדְשָׁה.

צורת הנפרד באה בתלמוד ובארמית והכתיב בוי"ו. בכל המילונים נקדה התיבה במשקל קטל.

(K125) 51a — 2151a

במקרא גל היהוד הנפרד וגל (יח' יו': ית' קה' ה': ז') צוות הסמיכות (אבל
ש' כחמים מאתחית שסברו, כי גל מעמידה משקל לעצמו). בק, פא, וניקד
בבלי הנפרד במשקל קטל הנסמך במקרא, ואילו בנקד כסל, גל,
על-דרך [גל-גל], אבל בנקד הארצות-ישראל של פיוטים ובקראי המסורתית
של ספרדים ואשכנזים היהודי במשקל קטל, כבמסורת-הניקוד של מחזור
ורומניא (ומחוזים אשכנזים נוספים). לוי ניקד גל, ואילו יאסטרוב הציע
את שני הניקודים למלת הערר.

גיגית²² — גיגית (109ב, 115א)

מלה משנאית (שבת כד: ה; סוכה ד: ו; בק, פא גימ'ל שנייה רפה, וכן נקד בן־יהודה) (והעיר: ע"ד ציצית שבמקרא). בגימ'ל דגושה מצויה חיבה זו בנביאקוד הבבלי של קטע משנה, וכן ניקודה לוי ויאסטרוב במילוניותם ההתלמודיים בהיותם ספרים שהיא גזורה מן "גז".

גִּיּוֹתָן²³ — גִּיּוֹתָן (219ב), גִּיּוֹתָנִים (87א)

מלה מדרשית ולה גרסאות כתיב אחדות: גיוחן, גייתון, גאותן, גפתנין, בארמית התרגום: גיוחן, גי'תנין (מהדורת שפרבר; מתורגמן של ר"א בחור). לוי ויאסטרוב במילוניהם התלמודיים: גיוחן; ב"י: גותנים (1).

נבואה, שצורת ג'יתן נגזרת מן ג'ה (איוב כב: כט), ג'יתא (בארמית), כרר
מא'מקני (ד'י: ז'): מן אימה, אימתא (ביק כח ע"א). הסגול בניקודו של מחזור
דבורמייא ברי שהוא מייצג צירי מקורי (לחילופי צירי—סגול ראה לעיל, חלק
א, סעיף ו).

גלויות²⁴ — גלויות (47ב), גלויתנו (16א)

יצירות הרבינו של גלות המקראית נקרות בספרות התלמודית (אך לא במשנה); בכ"י ואחראן של הספרא שבנויך בבלי ג'ליות, היינו, בבסורתנו, בכחיתמת הרבינו יות. האופיינית לשנויך בבלי ג'ליות, צורת הרבינו יותא בשמות סימון יות. (בנון מלכות, חרות, עטות, צדות, פורענות ועוד) מצויה בכחיתמי היי הקדומים של המשנה (כולל קטעי המשנה שבניקוד בבלי), והיא עוועומרת בניגוד לצורה המקראית יות. המצויה בדור-בבלי בכחיתמי-היד פדפוסט של הבבלי (כולל במשניות הכלולות בתוך התלמוד). בדפוסים מאחזור אשכנז הניקוד של סופית הרבינו גם הוא על-דרך דקדוק המקרא ההיבדניים וגולדשטיין (בעיקר באחרונה) נשתמרה כאן וכאן גם הצורה המשוננת; בסידור עדות המזרח הניקוד כדרך לשון-המקרא גם כן. בבסמורת-הקריאה הקדם-אשכנזית, העולה מניקוד מחזורי מנהג אשכנז שבכחיתמי, כל השמות (להצית אחד: רשות) נקראים לפי מסורת לשון ג'ליות: אומניות (ע"ע), מלכות (ויש גם מלכות, בכמקרא דנ' ח: בב) משנות שלפנינו.

גִּמְרָה²⁵ — גִּמְרָה מִלֵּאכָה (120ב)

הצירוף המשמאי גמר מלאכה נקרא בפי ספרדים גָּמֵר, בפי בני תימן גָּמֵר; בקריאת האשכנזים דהאידינא גָּמֵר, והיא משתלשלת ויוררת אפוא עד אשכנז של ימי הביניים. בק: גמר מלאכתו (שבת כב: ב ועוד).

אלדר, עמ' 180, 184-185; אפשטיין, עמ' 1256; גרוס, עמ' 52-53, 245-251; בנדרד, א, עמ' 197; ב, עמ' 445-446; ילקן, מגילות, עמ' 59; קוטשר, קובץ, עמ' 160; צונץ, עמ' 410; שרביט, עמ' 96.

אלדר, עמ' 122; בער, עמ' 702; ש' שרביט, לשוננו לעם, ש, עמ' 289-290.

הנ"ל, לשוננו, לד, עמ' 166; ייבין, עמ' 140; פורת, עמ' 108; קוטשר, קובץ, עמ' 27-30; שרביט, עמ' 83; שבטיאל, קובץ, עמ' 220; מ' בר-אשר, לשוננו לעם, רע, עמ' 274.

19 אבינו, עמ' 45; אלדר, עמ' 93; כ"י, עמ' 705; ר"ב-טון, לשוננו, יו, עמ' 133; פורת, עמ' 115.
20 אבינו, עמ' 126; אלדר, עמ' 38-39; פלמן, עמ' 130-131.

21 אבינרי, עמ' 74; אלדר, עמ' 93-94; ייבין, עמ' 185; קוטשר, קובץ, עמ' 116; שרביט, עמ' 98; רונל, עמ' 159.

אלדר, עמ' 234; ביי, עמ' 751, הערה 1; יבין, עמ' 149; ערוך השלם, ב, עמ' 233.

אלדר, עמ' 186; גרוס, עמ' 107.
אלדר, עמ' 212-215; בראש, פר, עמ' 7-8; הנ"ל, פס, עמ' 45; סגל, עמ' 92; פורת, עמ'
137-138; קוטשר, קובץ, עמ' 102-104; מ' בראש, לשונו לעם, רע, עמ' 275.

25. אבינורי, עמ' 52, 153, 225; אלדר, עמ' 77; ב' ברגנרין, לשוננו, יז, עמ' 8; ייבין, עמ' 143; ילון, פרקי לשון, עמ' 148; שבטיאל, קובץ, עמ' 222.

ג'ק"ג/ג'ק"ג²⁶ — ג'ק"ג (16א), ג'ק"ג (98א)

ניקוד זה אפשר שהוא על-דרך הארמית (כבמגילת ישעיהו: ג'ק"ג ואפשר שיש לקשרו עם הצורה המשנאית היחידאית (דמאי א: א) גופנין (= ענבים המאחרים בבשול). לילן ניקוד ג'ק"ג כדרך מסורות ספרדיות ומסורת תימן. בק מסורת של הנקוד-המתקן שונה מזו של הסופר: ג'ק"ג; בפא: ג'ק"ג, בפס: ג'ק"ג. לדעת פלמן התיבה המשנאית כהיקרותה אינה עשויה להתפרש בצורה נטויה אלא כצורת יחיד על-דרך ד'ק"ג.

דמאי²⁷ — דמאי (126ב)

לפנינו דוגמה לתיבה במשקל קטאי שאינו אלא משקל קטל מפורשי ל"י (ורוב השמות הכלולים בו תלמודיים הם). הכתיב המקראי הוא ב"יוד אחת (ד"י, תה"מ א: ד, ואולי גם פני, מל"א ו: יו). בכתיב התלמודי נחלקו ספרי ארץ-ישראל וספרי בבל: בראשונים מקובל בשתי יודין, ואילו באחרונים שגור באל"ף ויוד. הכתיב הבבלי הוא הרווח במחזור וורמייזא (ובשאר כתבי-יד אשכנזיים של טקסטים שמחוץ למקרא): נראים הדברים, שהיוד הכפולה בנוסח ארץ-ישראל מציגה את עיצוריות היוד, ואילו האל"ף בנוסח בבל סימן היא לתנועת הפתח.

בשמות התלמודיים במשקל קטאי/קט"י הבאים במשנה מנוקדת ע' השרש בכ"י ק בפתח, כגון בתיבה שלפנינו קמ"י (מעשרות ב: א ועוד) וכן קמ"י (נדרים ג: א), ג'ק"ג (שבת ו: ז) ועוד (וכן ניקוד ילון במהדורות אלבק, כנגד דעת מרדכי'ם המצדדים בניקוד ע' השרש בקמ"י). במסורת התימנים יש לרמ"י שלוש גירסאות תצורה: דמאי, דמאי, דמאי. בניקוד הבבלי דמאי.

דקנות²⁸ — דקנות (87א)

בק, פא, פס ובניקוד הבבלי: דקנות. בדיגוש הנו"ן (מכפל מורפונמי) נקראת צורה זו במסורות הספרדיות שבעל-פה; אף היא מצויה בקטע משנה מן הגניזה שבניקוד אייט, וכן ניקוד לוי במילונות התלמודי. אשכנזים בימינו מבטאים דקנות; המבטא בפתח מורה על הברה סגורה דגש לשעבר (בימינו ניטשטשה ההכפלה בהגייה האשכנזית).

דך'ק²⁹ — דך'ק (62א), דך'קוני (48ב), דך'קוני (54ב)

במקרא (על-פי הנוסח בכ"י לנינגרד ובכ"י ארם צובא): דך'ק (שמ"א יג: כא), דך'קבולת (קה"י: יא). הדך'ק מעיד על איכות הקמץ של הדל"ת בקריאה הספרדית במקומותיו וכוונתו: "יקבלת קריאתם בקמץ רחב" (מכלול, קל"ז ע"ב); בימינו שגורה הגיית התיבה הזאת בקמץ חטוף, שכמותו כחולם.

התיבה מזדמנת במשנה שלוש פעמים: בכ"י ק: דך'ק (כלים ט: ו), דך'ק (שם, כט: ו), דך'ק (וי"ו נמחקה; שם, כה: ב); בכ"י פא: דך'ק (כלים ט: ו), דר"ן (שם, כה: ב); כט: ז). בשני כ"י קדומים אלה משתקפת אפוא בכתיב ובניקוד הן הקריאה dorvan הן הקריאה darvan. הקריאה הראשונה של התיבה מתאשרת בכתבי-יד של התוספתא והתלמוד הירושלמי, הנהוגים ככתיב מלא וי"ו. לדעת פרופ' קוטשר ז"ל הכתיבים בוי"ו מעידים, שקמצה של "דרבן" קמץ חטוף הוא; אבל מסתבר, שהיתה לה לתיבה זו בלשון חכמים מסורת קדומה בקמץ רחב (בבבליאית המקרא בצורת הריבוי). במילוני יאסטרוב ולוי דך'ק (יאסטרוב מיתג את הקמץ).

דך'ק³⁰ — דך'ק (129א)

מלה תלמודית (הולין ט ע"א ועוד), שהוראתה: דחיקת סכין לצואר הבהמה (להבריל מן "דריקה" = דריכה סתם: "דריסת הרגל", "דריסת הבהנים"). בניקוד הבבלי צורתה כבמסורת מחזור וורמייזא: דל"ה; וכן, במשקל קטל, ניקודה לוי, יאסטרוב, בן-יהודה, ואבינרי ב"היכל המשקלים".

הקף³¹ — יום הקף (44ב)

היבה זו שקולה כשם סגולי, הקף, במסורת הנקדן של כ"י ק (סוכה ג: י); אשכנזים בימינו אף הם קוראים הקף, כנגד כן ספרדים מבטאים הקף ווהי הגישה בפא ובניקוד הבבלי. לכ"י פס מסורת שלישית: הקוף. במהדורות

26 אלדר, עמ' 39: בית אריה, קובץ, עמ' 329; ייבין, עמ' 197; פלמן, עמ' 119–120; ר' קוטשר, הלשון והדקדוק הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט, עמ' 10, 152; שבטאל, קובץ, עמ' 222.

27 אלדר, עמ' 86, 83; ב"י, עמ' 958, הערה 3: ח' ילון, הרביץ, לו, עמ' 133; ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 207.

28 אבינרי, עמ' 87; אלדר, עמ' 41–40; בית אריה, קובץ, עמ' 329; ייבין, עמ' 201; פורת, עמ' 110.

29 אלדר, עמ' 236; ב"י, עמ' 990, הערה 3; קוטשר, עמ' 68; הנ"ל, לשוננו, ל, עמ' 18–21.

30 אלדר, עמ' 146.

31 א' אברתון, לשוננו, יח, עמ' 197; אלדר, עמ' 41; ב"י, עמ' 1134, הערה 1, 2; בראש, פס, עמ' 18.

אלבק-ילון הוערפה גירסת הקף (והיא מצויה במחזורים אשכנזיים אחרים שבכתב-יד).

הקטל/הקטל³² — הקטל: שבועת העלם דבר (125א); הקטל: הקטל (49א), הקט (127א), הקטר (221א), הקפך (114א), הקשט (128א), הקדש (125א), הקטר חלבים (126א), הקף (180א) הקטר (25א, 42א). צורת המקור (של הפעיל) הקטל משמשת כבר במקרא כשם-פעולה (וכשם-עצם), ולא רק כמקור. כגון: הקטל (איוב כה: ב), הקטל (יש' יד: כג), הכשיר (קה"י: י), הקטל (דני א: יו).

בלשון חז"ל, כעדות כתבי-היד המעולים ק וא, תופסת צורת הקטל את מקום הקטל כשם-פעולה (דוגמאות מק: הקטל, הקט, העלם דבר, הקטר, הקשט, הקדש, הקף, הקטר, הקפך). עם זאת אפילו בכתב-יד טוב של המשנה ככ"י פב נדחק המנקד, בהשפעת דקדוק לשון המקרא, לנקד הקטל (וכך מצוי בהרבה מדפוסים המשנה המנוקדים). גם במהדורות המתוקנות של מחזורי אשכנז נהגו המהדירים (היידיהיים, ברלין, בער, בעל "אוצר התפילות", וברוך-כלל גם גולרשמידט) לנקד את צורות לשון-חכמים שבפיוטים (ואת חידושי הפיוטים שבמשקל הקטל) על-דרך המקרא, היינו, הקטל. במחזור וורמייזא, כעדות הממצא שלפנינו, נהגת מסורת לשון-חכמים הקטל באותן צורות השאובות מן הספרות התלמודית (להוציא מקרה אחד). בצורות המתועדות במקרא במובן של שם-פעולה מקיים הניקוד המקראי: הקטל ופחד (335ב), הקטל (25ב), הקטל ובכחה (112ב).

הקנה³³ — הקנה (זכריה 173ב)

במקרא יש הקנה (יר' יב: ג ועוד), במשקל קטל, כשם-עצם (המקביל לשם הסגולי הזכרי הקנה). לפנינו עדות למשקל קטל, לשימושה של המלה (התלמודית) הקנה כשם-פעולה.

ותיקים³⁴ — ותיקים (94ב)

מלה תלמודית, שצורת הריבוי המקובלת בפי העם משמרת את הקמץ של צורת היחיד על-דרך שלישים שבמקרא. הקמץ הקיים מתאשר בפיוטי יוני שבניקוד ארצישראלי ושבניקוד בבלי. לוי יאסטרוב ניקוד ניקוד דקדוקי ותיקים, אבל בן-יהודה לא נגרר לסתור מסורת לשונית עתיקה השגורה בימינו במחזורים ובהגדה של פסח.

ותרין³⁵ — ותרין (2א)

מלה פייטנית, שהוראתה מחילה. במשקל קטל (ולא קטלון) כבמסורתנו נקודה מלה זו בניקוד ארצישראלי וילרין, וכן אצל צונץ ברשימת חידושי הפיוט, במהדורת המחזור לילמים נוראים של ד' גולרשמידט ובמילון ב"י. שמות פייטנים נוספים שמסורת-הקריאה הקדם-אשכנזית העדיפה בהם את המשקל הקמץ הריחם: גליון (= גלות), דיוון (= מלשון לב דוי), דיליון (= הצלה), הירדון (= הדר), הרסון, צינמון (= יוכש) ועוד.

זועה³⁶ — ברעמים וזועות (109ב)

במקרא יש זועה (יש' כח: ט) וגם זועה (דב' כח: כה ועוד). במשנה יש זועה = מין סופה. רעש (ברכות ט: ב: על הויקן ועל הזועות ועל הרעמים). בכ"י ק, פא ובניקוד בבלי: הזועות; בן-יהודה מעיר, כי כתיב בוי"ו אחת מצוי בכל הדפוסים וכן בכתב-יד וכוונתו כירושלמי, אף הוא מצוין בספרדים קוראים זועה, ואילו האשכנזים — זועה על-דרך צורת השם המקראי. מתברר אפוא שהאשכנזים בימי-הביניים עדיין ידעו את מסורת לשון-חכמים המקורית בקריאתה של תיבה זו. הקריאה הספרדית בוי"ו שרוקה מתאשרת בניקודו של כ"י פס למשנה.

זין³⁷ — זין (83ב), זין (86ב)

מלה תלמודית, שהוראתה כלי-נשק. ריבוייה במסורתנו על-דרך הסגוליים השלימים כגון חיל-הגלים (דה"א ז: ה ועוד), ציר-עקרים (שופ' י: ד) ועוד שמות מקראיים ממשקל קל (ולא כדרך אילים וזיתים). שמות סגוליים

32 א' אבינרי, לשוננו, יב, עמ' 160–161; אלדר, עמ' 157–161; בער, עמ' 51; בראש, פס, עמ' 18; ב' ביגורין, לשוננו, יד, עמ' 217; ייבין, עמ' 173; ילון, עמ' 40; סגל, עמ' 80; שרביט, עמ' 89.

33 אבינרי, עמ' 265; אלדר, עמ' 118.

34 אבינרי, עמ' 223; אלדר, עמ' 112.

35 אלדר, עמ' 197, 189; צונץ, עמ' 409.

36 אלדר, עמ' 240; ב"י, עמ' 1315, הערה 3, 4; בית אריה, קובץ, עמ' 329–330; בראש, פס, עמ' 58.

37 אבינרי, עמ' 69; אלדר, עמ' 68–69.

בפיוטים: דבר חשוב, שלטון הקב"ה. במילונים הנ"ל (וכן במילוני לוי ודאלמאן), ב"היכל המשקלים" של אבינרי וכן במהדורות הרפוס של המחזור האשכנזי (להוציא מהדורת היידנהיים) נוקד קטילה.

קָטִיל ⁴⁴ — חֻקֵּשׁ ספרים (98) במקרא יש חֻקֵּשׁ (בר' 1: 10) בהוראת חלק חמישי. במשנה תיבה זו מצויה הן בהוראה הנ"ל (פאה 1: 1, מ"ש ד: 1) והן בהוראת אחד מחמשת ספרי התורה (ורק בצירוף חומש הפקודים; יומא 1: א ועוד). בהוראה הראשונה היא מנוקדת כבמקרא בק, בפא, בפס ובניקוד הבבלי: בהוראה השנייה היא מנוקדת חֻקֵּשׁ בפא, בפס ובניקוד הבבלי, אבל חומש בק (וכן קריאת הספרדים והאשכנזים בדורנו).

קָטִיל ⁴⁵ — קָטִיל (445), קָטִיל (98, 118) מלה תלמודית, שהוראתה שהיה, רשות לחנות, מחנה זמני; ובפיוט גם בהוראת כיסא הכבוד. בניקוד ארצישראלי של פיוטים מצאתי בחז"ל, חז"ל (כולומר, חז"ל). במילוני לוי ואסטרוב: קָטִיל; במילון ב"ה הפרדה לשני ערכים: קָטִיל — למובאות מלשון חכמים, קָטִיל — למובאות מן הפיוטים (אבל הפירוש אחד); אבינרי כלל את המלה (התלמודית) במשקל קָטִיל.

השם חז"ל, ועוד כמה שמות תלמודיים (חציה, הגיה ועוד) ושמות פיוטיים (עטיה, רציה, אתיה) יש בהם כדי ללמוד שמשקל קָטִיל (קָטִיל משורשי ל"ה) היה בלשון המאוחרת בלשון אלטראנטה מורפולוגית של משקל קָטִיל (קָטִיל משורשי ל"ה) בלא הכדל של משמעות. לעיתים נוצל כפל הצורות לשם דיפרנציאציה סימאנטית (ראה להלן, ערך "ענייה").

קָטִיל ⁴⁶ — קָטִיל (125) מלה משנאית (סנהדרין 1: א ועוד), שקריאתה השגורה כיום כשם סגולי עולה ממחזוריים אשכנזיים ואחרים ומתאשרת בעדות ספרותית קדומה: "יש שקורין חז"ל בקמץ ויש שקורין אותה בסגול והוא הנכון, שהוא על משקל קָטִיל וכן שמעתי שהיה קורא הרא"ש" (דברי אבודרהם, פוסק ספרדי בענייני התפילות שחי במאה ה"ד; הרא"ש היה מחכמי אשכנז במאה ה"ג); וכך ניקדו לוי ואסטרוב. הגירסה חֻקֵּשׁ מצויה בק, בפס, בניקוד בבלי של משנה ובניקוד ארצישראלי של פיוטים; וכן היא במסורת הספרדים בימי-הביניים (על-פי חרוזי השירה) ועדות המורה בימינו.

קָטִיל ⁴⁷ — קָטִיל (45) במקרא (קה' א: טו) צורת הנפרד של היחיד הריהי קָטִיל (כדרך כמה שמות שנחדשו בס' קהלת — מן המאוחרים שבספרי המקרא — במשקל קָטִיל; חשבון, יתרון, כשרון, רעיון, שלטון). המעבר למשקל קָטִיל בתיבה זו מקוים גם אצל אשכנזים בימינו, המבטאים קָטִיל כ"ס (וכן: בן-יהמת).

קָטִיל ⁴⁸ — קָטִיל (98) במקרא נקרא רק צורת הריבוי קָטִיל (ש"ש ב: ט); צורת היחיד הפרודה מוזרמת במדרשים ובפיוטים. בניקוד ארצישראלי של פיוט מצאנו מִחֻקֵּשׁ, היינו, משקל קָטִיל או קָטִיל, אבל בשירת ספרד, על-פי החרוז, הניקוד הוא במשקל קָטִיל כבמסורתנו. במילוני המקרא גזרו את היחיד במשקל קָטִיל. יאסטרוב ולוי במילונים התלמודיים: קָטִיל, ובנייה קָטִיל, כמו אָנָּה, על-פי הארמית קָטִיל.

קָטִיל ⁴⁹ — קָטִיל (40) מלה משנאית, שהוראתה: עוגת לחם, מין מאפה דק (שבת א: י; ב"ק ב: ג). בק ובפא: קָטִיל. וכן ניקדו יאסטרוב, לוי ובנייה.

קָטִיל ⁵⁰ — קָטִיל (134), פעמיים במקרא קָטִיל הארץ (שופ' ט: לו; יח' לח: יב). בלשון חכמים הטי"ת חרוקה כעדות משנת ק, פא, לו (שבת יח: ג; סוטה ט: ד; ועוד), שרידי הירושלמי מן

אחרים הגזורים מנחי ע"ז/ע"י שנהגים במסורת הקדם-אשכנזית כמות קָטִיל הריהם: קָטִיל, קָטִיל, קָטִיל (שמות אלה — צורת ריבויים אינה נקראת במקרא).

הצורה הנטויה במסורת הניקוד של המחזור שלפנינו אינה הולכת בדרך הדקדוק המקראי, ונראה שהיא גזירה-לאחור מתצורת הריבוי (ואין היא מייצגת משקל שונה, היינו, קָטִיל).

קָטִיל ³⁸ — קָטִיל (140) במקרא: קָטִיל (בר' ג: יט); בוי"ן צריה (בנפרד, בנסמן ובנטייה) הניקוד במשנה ב"ק (כלים טו: 1; טהרות ט: ה; מכשירין ב: א, חמש פעמים; ועוד). בניקוד הבבלי יש גם בחירק; הוצעה, כבמסורת ניקדו של המחזור שלפנינו. אפשר שהצורה בוי"ן חרוקה היא על-דרך ארמית התרגום (אונקלוס לבר' ג: יט); וזעזת דאפך (מתורגמן לרא' בחור), ואפשר שהיא נגזרת בלשון חכמים מן זמן (ולא מן יום) כעדות הכתיב התלמודי מויע ובעדות ניקדו של ב"ק למשנה: קָטִיל (טהרות ט: א), הויע (מכשירין ב: א, שלוש פעמים), מויע (שם ב: ג, ב) ועוד (כנגד פעם אחת הויע בנדרים ז: ג). קהוט, בערוך השלם, העיר: "השם קָטִיל בלשון מקרא קָטִיל".

קָטִיל ³⁹ — קָטִיל חיל אילוחם (450) מלה ארמית הנמצאת בתרגום יונתן לתורה (בר' כז: לג); במילוני יאסטרוב ולוי קָטִיל (הראשון בעיין שוואת, השני בעיין חטופה). בעברית היא מופיעה לראשונה בפיוט "אור ישע" של שלמה הבבלי, שממנו לקוחה המובאה הנ"ל. בן-יהודה ציטט את המובאה הזאת וביאר את מלת קָטִיל כשם-פעולה, כלומר, הרעדה; אבל קרוב יותר שהוראתה שמנית (רעד).

ע' פליישר במהדורות לפיוטי הבבלי ניקד, על-פי הכתיב המלא, קָטִיל (עמ' 202).

קָטִיל ⁴⁰ — קָטִיל מוראה (128) מִרְאָה (מקרא; וי' א: יד) = קָטִיל (משנה, חולין ג: ד, ו). במשקל קָטִיל שקולה התיבה המשנאית בק ובניקוד הבבלי ובמסורת תימן, כנגד כן אשכנזים כיום קראים קָטִיל וכך ניקדו במילונים לוי, יאסטרוב ובן-יהודה.

קָטִיל ⁴¹ — קָטִיל (139) מלה משנאית בהוראת חברת אנשים (במקרא יש ובחכ"ת ויש' נג: ה) בהוראת חֻבְרָה. בק, פא, פס (עירובין 1: ו ועוד) ובקטעי גניזה של משנה שבניקוד טברני הניקוד הוא בחולם, כנגד הניקוד המקובל במילונים והקריאה המקובלת בימינו שהם כשורק (ובמשקל קָטִיל כלל אבינרי תיבה זו ב"היכל המשקלים" שלו).

על-אף הניקוד קָטִיל נראה, ששם זה אין למנותו עם משקל קָטִיל, אלא שמשקל מעיקרא קָטִיל, והוא משקל החולל, בין השאר, לא-מעט שמות קיבוציים (כגון קָטִיל, קָטִיל, קָטִיל, קָטִיל ועוד); החולם הוא אפוא כתשלום דגש.

במקורות חסרי ניקוד נתפרשה לעיתים הו"ו על-דרך הארמית קָטִיל, היינו, כשורק, וכך, כנראה, נולדה ונתלגלה הקריאה המקובלת קָטִיל.

קָטִיל/קָטִיל ⁴² — קָטִיל (122) מלה משנאית המשמשת כשם-פעולה במשקל קָטִיל. בכ"ק ובפא (יבמות טז: 1; כלים כז: יב; ועוד) הכתיב תמיד בוי"ד; בק רק במקצת המקומות נוקד הו"ו (ברוב המקומות נמחקה הו"ו ביד הנקד-המתקן של כתב-היד ונוקד קָטִיל, היינו, לפי משקל קָטִיל, המשמש אף הוא לשמות-פעולה). ניקוד קָטִיל בק מקוים בדרך-כלל בסמיכות למלת "קָטִיל" (ב"מ ז: ד; קנים ב: ב; ג, שלוש פעמים). תימנים קראים במשנה קָטִיל.

קָטִיל ⁴³ — קָטִיל (43, 183), קָטִיל (181) בתלמוד (ברכות ו' ע"א; חגיגה ג' ע"א) יש "חטיבה" בהוראת מושא האהבה (יאסטרוב) או דבר נכבד וחשוב (ב"א) או אחרות, שלמות (כנעני ואבן-שושן).

אלדר, עמ' 240-241; ערוך השלם, ג, עמ' 309.	38
אבינרי, עמ' 742; אלדר, עמ' 205.	39
אלדר, עמ' 78; ב' ברגרין, לשוננו, יז, עמ' 8.	40
אלדר, עמ' 134; בראשון, פס, עמ' 59; עמ' 60, הערה 4399.	41
אלדר, עמ' 118-119; קוטשר, קובץ, עמ' 106.	42
אלדר, עמ' 131.	43
אבינרי, עמ' 177; אלדר, עמ' 242; מרחביה, לשוננו, ל, עמ' 48; י' צבר, לשוננו, לח, עמ' 211; פלמן, עמ' 82-83.	44
אבינרי, עמ' 193; אלדר, עמ' 151, 154; קוטשר, קובץ, עמ' 31-32, 106, 128-129; ריחל, עמ' 170, 171.	45

46	אבינרי, עמ' 47; אלדר, עמ' 94-98; בער, עמ' 420; בראשון, פס, עמ' 46; טובי, עמ' 150; ייבין, עמ' 185; פורת, עמ' 116; קוטשר, קובץ, עמ' 116; שבטאל, קובץ, עמ' 219; קאלה, עמ' 147.
47	אלדר, עמ' 191; א' תורבין, לשוננו, לג, עמ' 22-20; גרוס, עמ' 14-11.
48	אבינרי, עמ' 162; אלדר, עמ' 88; ב"ה, עמ' 1765, הערה 1.
49	אלדר, עמ' 147.
50	אלדר, עמ' 244; בית-אריה, קובץ, עמ' 330; בראשון, פס, עמ' 14; ילון, עמ' 29; ייבין, עמ' 163; ערוך השלם, ד, עמ' 13.

מִיָּוֶה⁵² — יחיד נפרד: מִיָּוֶה (א37 ועוד)
במקרא ובמשנה (לפי כ"י ק, פא; מידות ב: ב ועוד) המלה ימין שקולה
במשקל קטיל. הניקוד ביו"ד שוואית במחזור וורמייזא ובמהחזורים אשכנזיים
קדומים אחרים מצרף את המלה הזאת לקבוצה קטנה של שמות מקראיים
(צנף, רביד, שריד) שעברה במסורת הקריאה הקדם-אשכנזית מן המשקל
הקמץ למשקל קטיל בשווא (השווה לעיל, ערך "ידיד").

מִיָּוֶה⁵³ — יחיד נפרד: מִיָּוֶה (א177)
בניקוד הבבלי מצאנו מקבילה מדויקת: מִיָּוֶה (מש' ט: ה; בניקוד
הטברני: מִיָּוֶה מִקְסָתִי). ובו גם דוגמאות נוספות לשימוש צורת הנסמך של יין
במקום הנפרד ולהפך.

מִיָּוֶה⁵⁴ — יחיד נפרד: מִיָּוֶה (א5 ועוד)
מלה תלמודית המקבילה לַצִּוּר. הקריאה המקובלת שלה (כתפילת אדון
עולם) "בטרם כל יָצִיר נברא", וכך, בשווא. מנוקדת התיבה ברוב המילונים.
ר' זלמן הענא, המרדק האשכנזי, שהיה מראשוני המתקנים של נוסחאות
התפילה וביקש לעקור מסורות קריאה מקובלות החשודות כשיבוש (היינו,
כסטיית מן הניקוד המקראי המקובל), יצא לכטל את הגירסה יָצִיר:

פשוט אצלי שלא יצק לומר יָצִיר בחירק העזי ובשווא היידי להיות כי
משקל זה לא נמצא בכל המקרא אפס קצהו לכן אין להוציאו מסברה.
ואע"ג שאמרו רז"ל "ארכעים יום קודם יָצִיר הולד" וכדומה לזה כבר
אמרו "לשון מקרא לעצמו ולשון חכמים לעצמן". ועוד אף כי כן היה
נמצא במקרא לא נוכל לגזור ממנו משקל יָצִיר כי לא יתכן להשמיט
ה"א האמנתי... ועינינו הרואות כי כל התפילות שנתקנו כולם
מיוסדים על אדני לשון המקרא... כי נכון לומר בסדר אדון עולם בטרם
כל יָצִיר נברא... וכן נכון לומר בתפילת ראש השנה ויבין כל יָצִיר כי
אתה יצרתו. כל זאת ביררתי והוצאתי ממלת יָצִיר כי כולל (ס'
בניין שלמה, דף ג).

מִיָּוֶה⁵⁵ — יחיד נפרד: מִיָּוֶה (א16)
במקרא הנפרד במשקל קטל וצורת הסמיכות כשם סגולי, מִיָּוֶה (בר' כד: ט
ועוד). במשנה, על-פי ק, פא וניקוד בבלי, ובפיוטים שבניקוד ארצישראלי
צורת הנפרד כמקרא. וכן ניקדו לוי ואסטרוב במילונים. המעבר מצורת
קטל לצורת סגולית מצוי במסורת הקדם-אשכנזית עוד בשני שמות
מקראיים שצורת נסמכם שקולה כשם סגולי: מִיָּוֶה (עין ערכם) וכן
בשמות המקראיים עֶקֶב, פֶּרֶס (במקרא רק פֶּרֶשׁ) ובשם המשנאי חֶקֶק (עין
ערכם).

מִיָּוֶה⁵⁶ — מדבר וכל הַיּוֹשֵׁב (א14)
במקורות קדומים מופיעה המלה המציינת את ניגודו של המדבר ככתיב
יושב; כך, ק, פא. משנה מהדורת לו, שרידי הירושלמי מן הגניזה, קטעי פיוט
מן הגניזה ועוד. הכתיב השגור יושב מצוי בפס (כתב-יד מאוחר ביחס);
הקריאה יושב יוצאת ממסורת הנקד של כ"י ק (בשלוש מתוך ארבע
ההקדירות של תיבה זו: קידושין א: י; ב"ק ו: ז; חולין ט: ב); הניקוד של
הגירסה יושב לפי ק (ב"ק י: ו) היהו יושב (הניקוד הזה נותר במקום היחיד
במשנה שבו תיבת יושב סמוכה לתיבת מדבר).

מִיָּוֶה⁵⁷ — כִּבְּכֹל (א223, א219)
מלה יהודאית במשנה (סנהדרין ו: ה; חסרה בק ובפא ובמשנה שבבבלי
ושכירושלמי). קריאת ספרדים, תימנים ואשכנזים בימינו: כִּבְּכֹל. ר"א
בחוה, במילון התלמודי "תשבי" (ערך "כביכול"), מזכיר את הקריאה בכ"ף
פתוחה, אלא שהוא מערער עליה ומציע על-יסוד שיקולי דקדוק והגיון:
כִּבְּכֹל. במילון של ואסטרוב (ערך "ככל") נוקד כִּבְּכֹל, וכך שגור כיום
בדיבור. ילקו במהדורת המשנה ניקד בדרך קריאת העדות.

מִיָּוֶה⁵⁸ — כֶּהֱנָה וְכֶהֱנָה (א128)
צורת הנקבה נקריה במשנה; בק ובפא: לא תהא כֶּהֱנָה כפונדקית (ויבמות
טז: ז). אבל: הייתי סבור שהיא כֶּהֱנָה (קידושין ג: ג; יב. בפא בלי ניקוד).
אפשר שמקור ההבדל בניקוד נעוץ במשמעות: כִּבְכֹל הכוונה לאשה

הגניזה (מהדורת גינצבורג, עמ' 218), מדרש ויקרא רבא מן הגניזה, כ"י
הלכות פסוקות שבניקוד בבלי ועוד. נראה, שהמעבר מפתח לחירק בלשון
חכמים נסתייע מכוח הארמית טיבורא. ילקו מעיר, שבכ"י מינכן של הבבלי
ובדפוס הבבלי בכל מקום טבור (להוציא מקום אחד בסוטה, שבו נתקיימה
הצורה בכתיב מלא יו"ד).

מִיָּוֶה⁵⁹ — שְׁלֵת (א110)
מלה משנאית (נדרים ג: ה; פאה ד: ג; ועוד). בק, פא: שְׁלֵת; שְׁלֵתוֹ (ק).
שְׁלֵתוֹ (פא); בכתיב זה חילוף צירי-סגול; וכן הוא בפס ובניקוד הבבלי.
בלמ"ד צרייה (ולא חרוקה) במסורתם של ספרדים מימיהם הביניים (כעולה
מחרוזי שירתו של ר' שלמה אבן גבירול) ועד ימינו (כעדות סידורי דפוס
מנוקדים). גם אשכנזים מבטאים בימינו שְׁלֵתים (בלא דגש חזק, כרגיל
אצלם; בצורת היחיד תנועת ההברה האחרונה מטושטשת). רק בפי בני
תימן צורה שונה: שְׁלֵת. לוי ואסטרוב ניקדו שְׁלֵת.

מִיָּוֶה⁶⁰ — שְׁמָאוֹת (א2)
צורת הריבוי בנפרד מצויה במשנה; בכ"י ק (סנהדרין ד: ב; חגיגה א: ח;
יבמות א: ד; ועוד) הניקוד שְׁמָאוֹת, אבל פעם אחת (כריתות ב: ג) שְׁמָאוֹת. גם
בפא, בפס ובניקוד בבלי: שְׁמָאוֹת וכן מצאתי בקטעי גניזה של משנה ושל
הספרא שבניקוד טברני ושל פיוט שבניקוד ארצישראלי (טמאלות).
צורת שְׁמָאוֹת מצויה בניקוד של כ"י פס ובמסורת התימנים, וכן ניקדו לוי,
יאסטרוב ובן-יהודה במילונים.

מִיָּוֶה⁶¹ — טָשׁוֹת (א53)
מלה תלמודית (שבת קנב ע"ב) המודמנת בוודאי ליוס-כיפור בצירוף
בטפשוות-פה. אשכנזים וספרדים מבטאים בימינו טָשׁוֹת ואילו תימנים
טָשׁוֹת. לוי ואסטרוב מנקדים טָשׁוֹת. בתרגום אינקלוס: טָשׁוֹתא
(מתורגמן לר"א בחור האשכנזי), טָשׁוֹתא (הוצאת התאג').

מִיָּוֶה⁶² — יחיד נפרד: מִיָּוֶה (א19)
תיבה מקראית שאינה באה במשנה; במקרא נקריה התיבה רק בצורת
הסמיכות ובנטיית, ואין ממנה הכרע אם הנפרד במשקל קטיל (כמו רוב
השמות מגזרת הכפולים, כגון חליל וסביב) או במשקל קטיל (כמו אֶלִיל). על
תיבה זו כתב ר' יוסף קמחי המרדק הספרדי בס' זכרון שלו: "אך ידיד" לא
ניכר כי לא בא ממנו מוכרת... אך נדון אותו בשקל נָתִיב לא ידעו עט (איוב
כה, ז) שהוא מעניינו והיא קמחי" (מהדורת באבר, עמ' 24-25). הד"ק לא
קיבל את הכרעת אביו וניקד את היידי בשווא בס' השורשים שלו ("אפשר
שגזרתו כן [היינו, יָדִיד] בסמוך ובמוכרת כמו גִּבִּיר").

ר' זלמן הענא, המרדק הפורסט בן המאה הי"ח, לא נגרר אחר חומרת
שיקולי דקדוק לסתור מסורת לשונית קדומה השגורה בפי אשכנזים מאז
ימיהם וקבע: "לא היה נכון להשתמש בנפרד משקל זה [היינו, קטיל].
לולי שסידרו לנו קדמונינו ז"ל לומר בברכת המילה 'אשר קדש יָדִיד מבטן' כי
הם היו בעלי הלשון אשר ידעו הלשון בשלמות" (צוהר התיבה, תיבת
השמות, סעיף כה).

שני שמות נוספים מגזרת הכפולים, צחיה וצנין, המצויים במקרא רק בצורת
הנסמך (שח"ס סלע: יח' כו: ד) או הריבוי (קלצנינים; במ' לג: נה) נוקדו
במחזור וורמייזא באות ראשונה בשווא (בצורת הנפרד ביחיד).

יִבְלֹת⁶³ — יִבְלֹת (א125, א158)
במקרא (יה' ו: ד, ח, יג) לשון רבים (בהוראת אילים שקרניהם שימשו
לשופר תרועה) מנוקד בבית שוואה. במשנה (רה"ש יא: א), על-פי ק ובפא,
מנוקדת צורת הריבוי (שהוראתה מחזורי שנת החמישים) בצירי, וכן בניקוד
הבבלי. צורת יִבְלֵא מצויה בתרגום אונקלוס (תאג' ומהדורת כרלינו).
במהדורת המשנה של אלבק ניקד ילקו לפי ההגייה המקובלת יִבְלֹת.

יִזְכָּה⁶⁴ — יִזְכָּה (א39)
מלה משנאית (שבת א: א; ב"ק ט: ד; כלים ו: ג; ועוד). שהוראתה דוד גדול,
קלחת. בק, בפא ובניקוד הבבלי: יזרה, וכן נוקד במהדורת המשנה של
אלבק-ילקו ובמילוני לוי, ואסטרוב וכו'.

אלדר, עמ' 245; ש' אברמסון, לשוננו, לו, עמ' 238; ב"י, עמ' 1878, הערות 3, 2; ביה"אריה, קובץ, עמ' 327-328; נ' ברגרין, לשוננו, לו, עמ' 167; בראשית, פה, עמ' 10; טובי, עמ' 145; ח' מרחביה, לשוננו, כט, עמ' 271; פורת, עמ' 124, 194; רצובי, עמ' 48.	51
אלדר, עמ' 139; בראשית, פס, עמ' 65; חגיל, פה, עמ' 8; יבין, עמ' 203; קאלה, עמ' כ.	52
אלדר, עמ' 200; ב"י, עמ' 1917, הערה 1; שטיאל, קובץ, עמ' 221, הערה 35.	53
אבינר, עמ' 234, 233; אדר, עמ' 113, 114.	54
אלדר, עמ' 246; י' קוטשר, תרביץ, לו, עמ' 409.	55
אבינר, עמ' 373; אדר, עמ' 247.	56

כשרה, ובקידושין – לבת כוהן. במילוני לוי, יאסטרוב ובי' במהדורות המשנה של אלבק-ילון: כהן.

קָהֶל⁶⁴ – קהל החלב (א25)
מלה משנאית יחידאית (חולין ח: ג), שהוראתה עטין.
בכתב-יד אשכנזיים אחרים של מחזוריים ניקודה כהל, כעודתה בבי' ק של המשנה ובמסורת קריאת הספרדים והתימנים: קריאת האשכנזים במשנה כיום קהל, והיא ממשכת אפוא את ההגייה המסורה במחזור וורמייזא. ילון ניקד במהדורת אלבק: קהל.

קְלִיבָה⁶⁵ – קליפה (א156)
= תיבה (תוספתא כלים ב"מ ט: ו). כמשנה (פרה יב: ט) יש פעם אחת קליבה (נטח אחר: קליבה) בהוראת מין מיטה להוצאת המת או כיסא ארוך. בבי' ק ניקודה קליבה. יאסטרוב, לוי ובן-יהודה במילתיהם, ילון במהדורות אלבק, אבינרי ב"היכל המשקלים" וגולדשמידט במהדורות הקינות לט' באב כמנהג אשכנז (בקינה "תיסתר לאלם" שבה נקירת המלה הנ"ל) – כולם ניקדו בלמיד חרקה.

קְלִיבָה⁶⁶ – קליה (א163, א68)
מלה משנאית יחידאית (אבות ה: ח) שמקובל לבטא ולנקדה במשקל קְלִיבָה (מילוני יאסטרוב, לוי ובי' "היכל המשקלים" לאבינרי). בבי' ק: קְלִיבָה. ברכיב העברי שבידיד המבטא הוא קְלִיבָה (בומנים קדומים הכתיב כליה). המתבאר בהיעתקות ההטעמה ובהתבטלות הקמץ המצעי (על-דרך מבטא האשכנזים פְּרָשָׁה פְּרָשָׁה); מסתברת אפוא ויקה בין הצורה הקדם-אשכנזית של בליה לבין צורתה במבטא האשכנזי הראירא.

קְנִיסָה⁶⁷ – קניסה (א16, בתי גנקסית (א172)
מלה פייטנית שביחה, שהוראתה: בית-כנסת, בית-המקדש, עם ישראל, קהל. אפשר שהיא קשורה במלה המשנאית קְנִיסָה (כ"י ק) / כניסה (כ"י פא, לו) באבות ד: יא (שהוראתה: כינוס, אסיפה) ובצירוף המשנאי (מגילה א: א; א: ב, ארבע פעמים) יום הכניסה (= ההתכנסות, שם-הפעולה מן הבניין הקל) המנוקד בק, פא בנ"ן צריחה.

קֶרֶךְ, כרכים⁶⁸ – קֶרֶךְ (א44), קרכים (א85)
דיגוש לשורש בצורת הריבוי מצוי גם בק (מגילה א: א ועוד) ובקטע משנה מן הגניזה שניקדו טברני (קמבריי) T-S FI 103 ונהגה במסורת האשכנזית בדורנו; וכך הניקוד במהדורת אלבק-ילון (ולא בקריאת העדות הספרדיות ויהודי תימן: קְרָכִים). צורת היחיד מנוקדת בק (מגילה ב: ג) ובמשנה כ"י תימני (ערכין ו: ד) במשקל קָטַל. ילון במהדורת המשנה של אלבק: קֶרֶךְ; לוי תדאמאן במילתיהם: קֶךְ; יאסטרוב ובן-יהודה במילתיהם: קֶךְ.

לָחָה⁶⁹ – לִיחָה (א13)
הצורות הנטיות של תיבת לָחָה המקראית מזדמנות במשנה. בק: לִיחָה בקדושה (יבמות יא: ב, פעמיים). לִיחָה בקדושה (כתובות ד: ג, פעמיים). אבל בשעת לִיחָה (שבת ב: ו), כנראה מלשון לָחָה כדרך המקרא: בעת לִיחָה (בר' לח: ז); בפא יש ניקוד בלמיד חרקה: לִיחָה (כתובות ד: ג, פעמיים) ויש בלמיד צריחה: לִיחָה (שבת ב: ו) ובחילוף צירי-סגול: לִיחָה (יבמות יא: ב). בקיום הצירי של לָחָה ניקד ילון בכל מקום במהדורת אלבק. בספרא כ"י ואחיקאן שבניקוד בבלי: לִיחָה, לִיחָה. על קריאת הספרדים בימיהם אומר המדקדק ר' דוד קמחי: "אבל בלָחָה נהגו בקריאתו מנהג צָאָה לקיים הצירי, לרתה, לרתה, ואולי נהגו כן מפני שהלמ"ד והדל"ת ממוצא אחד שלא לחטוף האחת על הברתה" (מכלול, קסח ע"ב – קסט ע"א).

אשכנזים בימינו גם הם קוראים את הלמ"ד של הצורות הנטיות בתנועת הצירי, וכך הניקוד במהדורת המחזור של היידנהיים ובסידורו של בער. בני תימן קוראים במשנה: לִיחָה, לִיחָה (שלא כדרך המסורת הבבלית); ילון מוסר לגבי ספרדים: "ברקתי בסידורים מדפוסים שונים של עדות המזרח ומצאתי לִיחָה".

64 אבינרי, עמ' 134; אלדר, עמ' 45; ביי, עמ' 2323; הערה 1; שבטיאל, קובץ, עמ' 217.
65 אלדר, עמ' 127; ביי, עמ' 2392; הערות 3; 5; בית-ארח, קובץ, עמ' 327.
66 אבינרי, עמ' 194; אלדר, עמ' 155; ב' ברגרין, לשוננו, לר, עמ' 169; מ' וויטניך, לשוננו, כו-כח, עמ' 140; שרייבט, עמ' 130.
67 אבינרי, עמ' 428-429; אלדר, עמ' 127; ייבין, עמ' 140; קוטשר, קובץ, עמ' 105, 110; שרייבט, עמ' 118-119.
68 אבינרי, עמ' 163; אלדר, עמ' 79; ביי, עמ' 2518; הערות 2, 3.
69 אלדר, עמ' 253; בער, עמ' 194; י' יהלום, לשוננו, לר, עמ' 59; ילון, עמ' 55-57; קוטשר, קובץ, עמ' 111; שבטיאל, קובץ, עמ' 226.

לָחָה⁷⁰ – לָחָה (א48)
מלה מדרשית, שהוראתה רטיבות, לחות; במילוני לוי ויאסטרוב ניקודה: לָחָה (וכן, בלמיד חרקה, מנוקדת אצלם תיבת לחלוחית התלמודית) ובמילון ב"י (הניקוד העיקרי): לָחָה (וכמנהג לָחָה).
בפיוט משמשת התיבה לחלוח כשם-פעולה בהוראת הרטבה; צונץ ברשימת לשונות הפיוט ניקד למ"ד ראשונה בפתח (אף-על-פי שככתב-היד שגור כתיב מלא יו"ד).

מְלָבִינִים⁷¹ – מְלָבִינִים (א86)
במקרא רק היחיד בנפרד מְלָבִין (נח' ג: יד ועוד). צורת הריבוי נקראת במשנה (פאה ז: ב; תרומות ד: ח; ועוד); בבי' ק: מְלָבִינִים, אבל בפא, פס יב בקיום הצירי יש בביטול. במשנה מנוקדת לפי מסורת תימן יש רק בצירי קיים. פרופ' דותן, שבדק את כל התיבות במשקל מְקָטַל (כולל מְקָטַל) במקרא ובמשנה, מסכם את הממצא במקורות המנוקדים של המשנה בקביעה, שמרבית צורות הריבוי והנטייה של משקל זה נוהגות בלשון-הכמים בקיום הצירי.

מְלָקוֹת⁷² – מְלָקוֹת (א128)
מלה משנאית (מכות א: ג, פעמיים), שהוראתה עונש הלכאה: מעידין אנו את פל' שהוא חייב מְלָקוֹת ארבעים (ניקוד כ"י ק). לפי רד"ק המשקל מְלָקוֹת: מְלָקוֹת-מְצוֹת, הראוי מְצוֹת, אנשי מְצָתִיק (ישע' מא, יב) ובמשקל בדברי רז"ל מְלָקוֹת (מכלול, קעג ע"ב). צורת מְלָקוֹת מצויה גם בספרא שבניקוד בבלי ובמסורת התימנים בקריאת המשנה.

מְנָחוֹת⁷³ – מְנָחוֹת (א180)
צורת הנפרד בריבוי איננה במקרא, אבל מזדמנת במשנה (דמאי א: ג; זבחים ט: ה; מנחות ג: ג; ועוד); בק, בפא ובניקוד בבלי: מְנָחוֹת (בפא נ"ן) מנוקדת בפתח עקב חילופי קמץ-פתח. גירסת הקריאה מְנָחוֹת (ולא מְנָחוֹת) נהגה גם בפי ספרדים בימיהם, ולאורה קובע ר' יונה בן גנאח (בס' השורשים, ערך "נחה", מהדורת כאבר, עמ' 296), שיש לגזור את המלה מְנָחָה מן מְנִיחָה, כמות גְכָּה-גְכָּעוֹת מן גְכָּע (כנגד מְנָחָה-מְנָחוֹת, מְנָחָה-מְנָחוֹת, שבהן המ"ם הרישית אינה שורשית); ובלשון: מְנָחָה-מְנָחוֹת... והראיה על זה קריאת בעלי המשנה "כל המְנָחוֹת..." במקצות הנ"ן על משקל גְכָּה וגְכָּעוֹת... ואילו הייתה מְנָחָה על משקל מְנָחָה... ר"ל אם היתה המ"ם כה נוספת כמות באלו המלות... והיו קוראין מְנָחוֹת בשוא תחת הנ"ן.

מְפָתְחוֹת⁷⁴ – מְפָתְחוֹת (א181)
צורת הנטייה וצורת הריבוי הפרדה של מְפָתְחָה המקראית מזדמנת במשנה. בק: מְפָתְחוֹ (טהרות ז: א), אבל מְפָתְחוֹת (תמיד ג: ו; מידות א: טו, פעמיים; ועוד); פא: מְפָתְחוֹת; פס: מְפָתְחוֹ, מְפָתְחוֹ. בקיום הצירי, כבמסורתנו, גם במסורת קריאת המשנה של בני תימן ובמסורת הלשון העברית שמחוץ למקרא של יהודי ספרד בימיהם, כעולה מן השירה הספרדית השקולה במשקל יתירות ותנועות. (עין לעיל, ערך "מלבן").

מַחְבָּנִים⁷⁵ – מַחְבָּנִים (א40)
במקרא (יש' כה: ז) ובמשנה (עירובין ז: ח) מזדמנת רק צורת היחיד בנפרד. הניקוד בצירי מאפיין את הנטייה הגוברת לקיים את הצירי של משקל מְקָטַל במסורת הניקוד והקריאה של הספרות שלאחר המקרא (עין ערך "מלבן"). ויותר במחזוריים בממשניות. במסורת הקדם-אשכנזית מצאנו צירי קיים בצורות אלה: מאפל, מלבן, מסגר, מסר, מסכן, מפתח, משען ומתבן.

נָפְכִים⁷⁶ – נָפְכִים (א178)
במקרא מצויה רק צורת היחיד נָפֶךְ (שמי' כח: יח ועוד), ואילו בפיוטים מזדמנת צורת הריבוי, ועל-פי עדות מחזור וורמייזא מתברר שמשקלה הוא בינוני פועל (לפחות במסורת האשכנזית הקדומה). השווה לקמן, ערך "רָבִידִים-רָבִידִים".

70 אבינרי, עמ' 472; אלדר, עמ' 206; צונץ, עמ' 404.
71 אלדר, עמ' 176; א' דותן, זכרונות האקדמיה ללשון העברית, כא-כד, ירושלים תשמ"א, עמ' 134-135.
72 אלדר, עמ' 201; ייבין, עמ' 200; שבטיאל, קובץ, עמ' 221.
73 אלדר, עמ' 140-141.
74 אלדר, עמ' 177; טובי, עמ' 142; דותן (לעיל, הערה 71), עמ' 134-136.
75 אלדר, עמ' 179.
76 אלדר, עמ' 49.

נקיות⁷⁷ — נקיות (250)

במשנה (סוטה ט: טו, פעמיים) לפי ק: נקיות (בצילום אין וראים דגש ביו"ד). בניקוד הבבלי של הספרא נקיות וכן, כלומר במשקל קטלות, היא קריאת תימנים במשנה. בניקוד ארצישראלי של פיוט: בינקיות, היינו, כבמסורת מחזור וורמיוז ובי"ק, במשקל קטלות (בשורשי ל"ה).

סורג⁷⁸ — סורג (180)

מלה משנאית יחידאית (מידות ב: ג), שהוראתה מחיצה עשויה נקבים, ולא צורות אחרות במסורות החיות: סורג (חלב ומרוקו), סורג (חלב), סורג (בגדאד), סורג (תימן). בכ"י ק נקודה סורג, ובמשניות ליורנו סורג. במילוני לוי, יאסטרוב ובי"ק נקודה סורג, ואילו במהדורת המשנה של אלבק ילון סורג.

סנטר⁷⁹ — סנטר (445)

מלה שאולה מיוונית, והוראתה שומר. בכ"י ק הסנטר (ב"ב ד: ז), כתיב וניקוד כבמסורת נקדן המחזור שלפנינו; וכן במהדורת המשנה של אלבק ילון. גירסאות כתוב אחרות במדרשים (בעברית ובארמית): סנטור, סנטורי קרתא, סנטור, סנטירא דקרתא. יאסטרוב: סנטר; לוי: סנטר. ובטי"ת קמוצה ניקד היידיהיים במהדורת המחזור האשכנזי ליום ראשון ושני של פסח (רעדלהיים 1832, עמ' 71).

סעודה⁸⁰ — סעודה (136), סעודה (221, 223), סעודה (222)

לפנינו עירוב מסורות בתיבה המשנאית (רה"ש ב: ה; ברכות ח: א; ועוד), המשווית ברגיל למשקל קטלה (מילוניו של לוי והיכל המשקלים" לאבינרי) או קטולה חסר הדיגוש, הכולל (לצד שמות-תארים ובינוניים) גם שמות עצם (מילוני יאסטרוב ובי"ק, וכן בסידור "עבודת ישראל" של בער). בכתבי היד הקדומים של המשנה (ק, מא, פס), כמסורת הבבלי ובקריאת התימנים: סעודה, סעודות, כלומר, משקל קטולה הנדיר. מעניינת עדותו של פרשן הפיוטים מכנען ר' אברהם ב"ר עזריאל בספרו "ערוגת הבושם": "ברוב עבודה... יום בשורה, משקלם סעודה, ובני ריינוס יאמרו סעודה כמו גבוהה, קבירה, קלוקה" (מהדורת א"א אורבך, ד, עמ' 150). ומה שאמר "משקלם סעודה" נתכוון לקריאה הנהוגה בביתם, בדרום-גרמניה ובמזרח, שהן אצלו תמיד בניגוד למנהג הריינוס (מערבה של גרמניה). לפי זה הניקוד בחולם המצוי במחזור ורמיוז הוא, ככל-הנכון, בהשפעת הקריאה האשכנזית-המזרחית (הקדומה).

עקר⁸¹ — עקר (86), עקרים (24, 45)

המבטא השגור והמקובל של תיבה משנאית זו (יבמות ז: ג ועוד) עקר (וכך הניקוד במילוני יאסטרוב, בי, אבן-שושן) אינו משתקף בכתבי-יד הקדומים של המשנה, ואינו נהג במסורות לשון-חכמים של ערות ישראל. בק, מא, מב, מס צורת הנפרד מנוקדת במשקל קטל; אף בשרידי הירושלמי מן הגניזה (מהדורת גינצבורג, עמ' 272): העובר במעיה; וכן בניקוד הבבלי ובמסורת תימן. ואילו במסורות החיות של הספרדים הקריאה היא עוקר. צורת הרבים במחזור שלפנינו מנוקדת כמו בטקסטים בבליים ובכ"י פס, וכן קריאתה במסורות הספרדיות בימינו, כנגד כ"י ק עקרים (תמורה א: ג; ב: ג) ומסורת תימן עוקרים. לגבי הקריאה האשכנזית של צורת היהיד ראו גם להביא את עדותו של ר' אליהו בחור: "ונקרא הילד בעודו במעי אימו עוקר" (מתורגמן, ערך "עבר").

עקש⁸² — עקש (29)

לשון יחיד מן עקשים (בר' כו: לו ועוד) וכבר נמצא בתלמוד (ב"ב טז ע"ב) על-פי גירסת כתבי-יד ודפוסים ראשונים (בדפוסים מאוחרים: עדשה). בן-יהודה ויאסטרוב ניקדו עקש ואילו אבינרי עקש (כמצוי בפיוטים).

עלילה⁸³ — עלילה עקד (29)

עלילה אינה אלא צורה מקוצרת מן העלילה = העלאת קרבן למזבח (על-דרך עקדה מן העמדה, עקנה, חלדה ועוד). וכבר היא מצויה במשנה כגירסת כ"י ק (זבחים יג: א, ג), כנגד גירסת מהדורת אלבק ילון ומילוני יאסטרוב ובי"ק: עלילה; אשר על כן עלילה אינה חידוש פייטני כדעת צונץ, אבינרי ובעלי מילונים.

במשנה — לפי מסורת הניקוד של ק, מא — יש גם עלילה (ולא עלילה כבמשניות רפוס מנוקדות) בהוראת ניגוד ירידה (שקלים ח: ב).

ענות⁸⁴ — ענות (222)

מלה תלמודית (שבת ל ע"ב ועוד), השייכת למשקל קטלתן, שצמח בלשון-חכמים בהשפעת הארמית. בתרגום אונקלוס ובתרגום נביאים: ענותן (וכך הניקוד במהדורת שפרבר, דפוס סביוניטא ובמתורגמן של ר"א בחור). במילוני לוי, יאסטרוב, בי"ק: ענותן; במילון אבן-שושן: ענותן (מפאת זיקתה לענוה). אבל הוער בו (שלא כמנהגו): "בקצת נוסחאות גם ענותן, עיונותן". המזקק הירז, שסבור היה, כי למשקל קטלתן שייכת התיבה המקראית לנותן (לדעתו: לונה + תן לציון ההגדלה), ניקד את כל שמות-התואר הכוללים במשקל זה בקמץ בעיצור שלפני הסופית, היינו, ענותן, רענותן, יש מקום להעיר כאן, כי במסורת הקדם-אשכנזית מצויה גם תיבת ענותנות מנוקדת בעין הרוקה (אלדר, עמ' 266).

עניה⁸⁵ — עניה הלל (42)

מלה משנאית (סוטה ז: ג; ז: ד), שהוראתה מענה, מתן תשובה. גירסתה בכ"י ק עניה ולא עניה (לוי במילוני התלמודי, ילון במהדורת אלבק, אבינרי ב"היכל המשקלים"). בן-יהודה הבדיל בין ניקוד עניה בספרות התלמודית לבין ניקוד עניה בפיוטים, בלא להבדיל במשמעות. אבל הבחנה זו שמונה במשנה (קידושין ג: ג, פעמיים; כ"י ק) ובפיוט (במסורת-הקריאה הקדם-אשכנזית) לגבי הניגוד: נקבת העני (עניה)–מענה (עניה), וזהו אחר ממעט מקרים שבהם נוצל ההבדל הצורני שבין קטפה לקטפה להבחנת משמעות (ראיה–ראיה, עליה–עליה, חתיה–חתייה ועוד). עם זאת ראוי להעיר, שבכ"י ק מכון הניקוד עניה גם להוראת נקבת העני (ב"מ ט: יג). ראוי לשבח את היידיהיים שניקד ענת הלל בפיוט "אזכרה שנות עולמים", שבו מצוי הצירוף הזה (במחזור ליום ראשון ושני ושל פסח, רעדלהיים תקצ"ב, עמ' יג).

ענש, עונשים⁸⁶ — ענש (4), עונשן (114), ענשי (118), ענשו (120), עונשין (114, 125)

במקרא (מ"ב כג: לג ועוד) ובמשנה (כריתות ב: ד) מזדמנת רק הצורה הגרודה של היחיד. הצורות הנטיות וצורת הריבוי באות בתלמוד וכתובין תמיד בו"ו. בניקוד הבבלי: ענשו, עונשין. בקריאת האשכנזים בימינו עונשין, כמקובל בשמות מסוגו. בהשפעת הארמית של למדי גמרא בבלי. תצורת ענשו וכ"ו במסורת הנקדן של מחזור ורמיוז (ומחזורים אשכנזיים אחרים מימי-הביניים) אינה אלא גזירה-לאחור מצורת הריבוי עונשין ואינה תלמודית על יחיד במשקל קטל.

עקפה⁸⁷ — דברים בעקפה (182)

מלה פייטנית, שהוראתה הערמה ורמאות, הנגזרת מן "בעקפין" התלמודית (בי"ק קיג ע"א). משקל קטלה הולם את משמעה, שכן במשקל זה שקולים שמות רבים הטבועים כמשמעות שלילית (בערה, גורה, הפכה, טרפה ועוד שבמקרא; דלקה, עברה ועד שבלשון-חכמים).

עקיון⁸⁸ — עקיון (59)

חידוש פייטני בהוראת צמאון, יובש. צונץ ניקד צחיון; במילוני בי"ק, אבן-שושן ובעני צחיון. שמות פייטניים נוספים השקולים במסורת הקדם-

77 אלדר, עמ' 202, 204; ייבין, עמ' 200; ריזול, עמ' 171; שבטיאל, קובץ, עמ' 221.
78 אבינרי, עמ' 174; אלדר, עמ' 262; פלמן, עמ' 51–52.
79 אלדר, עמ' 324; ערך השלם, ה, עמ' 86; קרויס, א, עמ' 189, 204; ב, עמ' 403.
80 אבינרי, עמ' 337; אלדר, עמ' 134–135; בריאשר, פס, עמ' 59; עמ' 60, הערה 4399; בית-אריה, קובץ, עמ' 325; ייבין, עמ' 146; מורג, קובץ, עמ' 201, 204; שרביט, עמ' 116.
81 אבינרי, עמ' 177; אלדר, עמ' 52, 68; בית-אריה, קובץ, עמ' 331; מורג, עמ' 111; ייבין, עמ' 203; פלמן, עמ' 73–74.
82 יאסטרוב, גנוס מגולס, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 257; אלדר, עמ' 53; בי"ק, עמ' 4349, הערה 4.
83 אבינרי, עמ' 196; אלדר, עמ' 152; קישור, קובץ, עמ' 108; צונץ, עמ' 402; ש' שרביט, לשוננו לעם, ש, עמ' 291.

יִחְדוּ, יִחְדוּם, יִחְדוּךְ, שִׁיעוּר, בִּיעוּר, בִּיאוּר, יִהְיוּ (מראי מקומות אצל אלדר, עמ' 110); וכן הוא בניקוד הבבלי של לשון חכמים (ראה אצל פורת וייבין).

קָצָה⁹⁵ — קָצָה (ב6), קָצָה (ב181) מלה משנאית. בק, פא: קָצָה (פסחים ו: ה, פעמים; שקלים ב: ד פעמים; ועוד); וכן, בבית רפה, על־דרך קָצָה, היא קריאת האשכנזים בימינו (וזהו ניקודו של יאסטרוב). בקריאת התינונים הבית דגושה (וכן ניקודו לוי ובנייהודה במילוניהם וילון במהדורות המשנה). בשירי הירושלמי מן הגניזה הכתיב קיצוה (מהדורת גינצבורג, עמ' 20). לדעת פרופ' קוטשר ז"ל "בנויות השורש המצוי יותר 'קצב' נחקים דווקא הכתיב 'קצבה', בבית רפיה (ולא בשתי וירון — א"א). בית רפיה זו, שלא כדן, עוררה את חמת המדקדקים והם שינו איפוא 'קצבה' ל'קצבה' — לצערי אפילו בשנים האחרונות".

רָבִי⁹⁶ — רָבִי (א180) מלה משנאית שהוראתה רצפה. כ"י ק צורת היחיד מנוקדת כמעט תמיד רוב (יומא ד: ג ועוד שש פעמים), אבל פעם אחת רוב (מידות ג: ו). בטקסט של פיוט שניקודו ארצישראלי מופיעה צורה זו ללא ניקוד, אך בכתיב מלא: ברוביד ההיכל. צורת הריבוי (תמיד א: א; מידות א: ח) מנוקדת בק ובפא בצירי (כאחרון הכתיב מלא יו"ד). מסורות קריאה אחרות של הריבוי: רובין (כ"י פס), רובים (מסורת בני תימן), רובין (יהודי בגדאד וחלב).

לכן ניקוד במשנה בצירי ונימק זאת בנוסחות כתיב ישנות, המקיימות יו"ד אחרי הביית הן ביחיד הן בריבוי. נראה כי במסורת הקדם־אשכנזית יש לתיבה זו בריבוי צורת בינוני פועל (משקל קוּשֵׁל), ולא קוּשֵׁל, המשמרת את הצירי (השווה: יובלות, נופכים).

רָעָב⁹⁷ — רָעָב (א118) במקרא (תהי' לו: יט) צורת הנפרד של היחיד היא רָעָב, כמוה כצורת פָּרוֹן הריהי שקולה במשקל הנדיר קָטוֹן, וצורת הנסמך: רָעָב (בר' מב: יט). בספר שבניקוד בבלי מצויה ליד הצורה המקראית רָעָבן הצורה רָעָב, היינו, משקל קָטוֹן, כבמסורת ניקודו של מחזור ורמיוזא. ממשקלי שירתו של ר' שמואל הנגיד עולה, שאף במסורת ספרד היתה תוכת רָעָבן מקוימת בשני משקלים.

רָקַם/רָקַם⁹⁸ — רָקַם (א40) מלה תלמודית (בבלי ע"ז כד ע"ב) שהוראתה בגד רקום. לוי ויאסטרוב במילוניהם התלמודיים ניקדו רָקַם וְרָקַם וגזרו צורת יחיד רָקַם. בער בסידור "עבודת ישראל" שלו ניקד (בפיוט "אדיר דר" שבזמננו התיבה) רָקַם. הניקוד בחזקת קשור, כמוכן, לתיבה רָקַם.

שָׁבַח⁹⁹ — נפרד: שָׁבַח (ב112 ועוד); נסמך: שָׁבַח (ב2, א221); כינוי: שָׁבַח (ב110, א222), שָׁבַח (א86) בהגיית אשכנזים וספרדים בימינו בא השם הזה בשני משקלים: שָׁבַח וְשָׁבַח/שָׁבַח; הראשון נוהג באמירת התפילות, והשני — בקריאת התלמוד. בפי בני תימן תמיד שָׁבַח. בניקודו של כ"י ק מצויות שתי הצורות הללו לנפרד: צורת שָׁבַח בתייחודה לענין עליו והטבה (ב"ק ט: ד, שש פעמים; ועוד) ואילו רעותה — לענין כבוד ופאר (יומא ג: ט ועוד); בנסמך צורה אחת שָׁבַח בשתי המשמעויות הנ"ל (כתובות ח: ה; גיטין ה: ג). גם בנטייה נתלכדו שתי הצורות לאחת: שָׁבַח (= הטבה; מ"ש ב: א), שָׁבַח (= כבוד; אבות ב: ח). בניקוד הבבלי של הספרא יש שָׁבַח וגם שָׁבַח. במהדורות אלבק־ילון ניקד בכל מקום, בין בצורת הנפרד ובין בצורות הנטייה, במשקל קָשֵׁל. יש להעיר כי צורת שָׁבַח הולכת על־דרך הארמית.

אשכנזית במשקל קָטוֹן הריהם: גלשון (מים רותחים), חסין (= חסות), חסין (= חסות), לחצון (= לחץ), לחשון (= לחש), נצין (= ריב), עלצון (= עליצות), עצין (= עצה), קשין (= קוש), ריוון (= רויה), רחשון (= דיבור), רפסון (= מרמס רגל), שפרן (בינוי לשמים).

צָרָה¹⁰⁰ — צָרָה (א51) ריפוי הכ"ף בנטיית היחיד של תיבת צורק מצוי (לצד צורות בדיגושה) גם בכתביהיד הטובים של המשנה ק (מעשרות א: ה; ב"מ ג: ט; ועוד), פא, פס ובמסורת הבבלי. במסורת הספרדית החיות הכ"ף תמיד רפיה.

קָבְרִיט¹⁰¹ — קָבְרִיט (א182) מלה שאולה מיוונית בתלמוד ובמדרש (בעברית ובארמית); גירסותיה הרגילות: קברניט, קורניט; בוי"ר יב: א גירסת כ"י הספרייה הבריתית 340 (נוסח־סוד של מהדורות מרגליות) היא קִבְרִיט (עמ' רמח), לא מצאתי עדות אחרת לגירסת קברניט שבמהזור שלפנינו. בניקוד תימני של מדרש הגדול: קָבְרִיט. לוי ויאסטרוב ניקדו לפי הקריאה המקובלת קָבְרִיט.

קוֹלְמוֹס¹⁰² — קוֹלְמוֹס (א99) מלה שאולה מיוונית. בכ"י ק פא ניקודו של היחיד הגרוד בשני חולמים (שבת א: ג; כלים יב: ח), כבמסורתו של נדן מחזור ורמיוזא; בפא ובניקוד הבבלי של המשנה קולמוס. בצורה הנטייה כ"י ק, פא משמרים את החולם: קולמוס, ואילו בניקוד הבבלי החולם נחטף: קולמוס. בתלמוד הירושלמי ובמדרש כראשית רבה (מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 629) הכתיב של צורת הריבוי הריהו קולמוסין; בבבלי: קולמוסין.

בתרגומי נביאים וכתובים מצויות שלוש גירסאות כתיב וניקוד לפי המתרגמן של ר"א בחר האשכנזי: קולמוס, קולמוס, קולמוס; במהדורות התרגום של שפרבר: קלמס. יאסטרוב ניקד קולמוס, ואילו לוי — קולמוס, חו ההגייה השגורה בדיבור.

קָלְסֶטֶר¹⁰³ — קָלְסֶטֶר (א174) מלה שאולה בספרות התלמודית־המדרשית, והוראתה תואר פנים. גירסות הכתיב שלה: קלסתר, קלסטר, קלסטר, קלסטרין (לשון יחיד). לוי ניקד: קָלְסֶטֶר, קָלְסֶטֶרין; יאסטרוב — קָלְסֶטֶר, קָלְסֶטֶר. בתרגום איוב: קָלְסֶטֶר אפי (מתורגמן ל"א בחר).

קָמִיעַ¹⁰⁴ — קָמִיעַ (ב6, א135) מלה משנאית (שבת ח: ג; שקלים ג: ב; ועוד); צורתה במשקל קָטִיל, כבמסורתנו. מצויה בק, פא, בניקוד הבבלי ובקריאת יחיד תימן. קריאתה הרגילה (בימינו) במים צריחה, ולדעת טורסיני (במילון כ"י) היא נובעת, כנראה, "בהשפעת הלעז (האיטלקי במקור) cameo, במשמ' אבן טובה גלופה, שאף היא שימשה לפעמים כקמיע". ניקודי מילונים: לוי קָמִיעַ, כ"י קָמִיעַ, יאסטרוב קָמִיעַ (וכן ניקד ילון במשנה ואבינו ב"היכל המשקלים" שלו).

קָטוֹל בשמות בעלי ע' השורש גרונת¹⁰⁵ (א) נְאוֹמִים (ב139), נְאוֹמִים (א50), נְאוֹמִים (ב52), נְאוֹמִים (א51), נְאוֹמִים (א139). (ב) כִּידוֹן (א74), לִידוֹן (א40), רִידוֹן (א50). (ד) בִּיעוֹר (א40 ועוד), יִעוֹר (א160 ועוד), מִיעוֹר (ב6), שִׁיעוֹר (ב5 ועוד), תִּיעוֹב (ב128 ועוד). המסורת הקדם־אשכנזית המשתקפת בניקודו של מחזור ורמיוזא נוהגת בשמות בעלי ע' השורש גרונת שבמשקל קָטוֹל בדרך הניקוד הטברני של המקרא (ירך וז אמנם נקבעת במקרא על־סמך דוגמאות ספורות: נְאוֹמִים, נְאוֹמִים, בעות').

בכך היא שונה ממסורת לשון־המשנה המשתקפת בניקודו של כ"י ק: כִּיהוֹן (זכרים י: י), הִצְהוֹב (חולין א: ה), בִּיהוֹן (שקלים ז: ב ועוד), שִׁיעוֹר (פאה א: א ועוד), בִּיעוֹר (דמאי א: ב ועוד), מִיעוֹר (פסחים ז: ו), מְאוֹן (חולין א: ז). גם במסורת הניקוד הארצישראלי של הפיוטים נוהג על־פירוב הניקוד בצירי:

95 אבינו, עמ' 116; אלדר, עמ' 142; כ"י, עמ' 6083, הערה 1; בית אריה, קובץ, עמ' 326; קוטשר, עמ' 37–36.
96 אלדר, עמ' 58–57; ילון, מגילות, עמ' 98; פלמן, עמ' 57–58.
97 אלדר, עמ' 195; טובי, עמ' 143; ייבין, עמ' 213; פורת, עמ' 137.
98 אלדר, עמ' 59.
99 אבינו, עמ' 50; אלדר, עמ' 59–60; ג. ברגרין, לשוננו, י, עמ' 8; טובי, עמ' 151; ייבין, עמ' 143; ילון, עמ' 19–20; י. יהלום, לשוננו, לד, עמ' 56; פורת, עמ' 123; רצהבי, עמ' 50; שרביט, עמ' 99.

89 אלדר, עמ' 56; בריאשה, פס, עמ' 65; פלמן, עמ' 21–24.
90 אלדר, עמ' 314; בית אריה, קובץ, עמ' 332; ייבין, לשוננו, כט, עמ' 74; קרויס, א, עמ' 98; ב, עמ' 500.
91 אלדר, עמ' 316; קוטשר, עמ' 78–79; קרויס, א, עמ' 87, 181.
92 אלדר, עמ' 325; ערך השלם, ז, עמ' 106; קרויס, א, עמ' 140; ב, עמ' 548.
93 אבינו, עמ' 398; אלדר, עמ' 115; בית אריה, קובץ, עמ' 332; כ"י, עמ' 5987, הערה 4; ערוך השלם, ז, עמ' 123; פורת, עמ' 123.
94 אלדר, עמ' 104–111; ייבין, עמ' 164; טגל, עמ' 77; פורת, עמ' 126.

"בדפוסים ניטשטשו התחומים בין תקן לתיקון: בספרים אחרים נדפס כתיקון במקום כתיקון... אך יש ביניהם הבדל משמעותי, כי כתיקון משמעו כראוי, כמו שצריך להיות, ואין זה תקון". ילון ניקד במהדורת אלבק פעם אחת (בתענית) בדגש: כתיקון (ומזה משתמע נפרד תקן, על משקל קטל כמו דבר ושלם) ופעם אחת (בזכחים) בלי דגש (ומזה משתמע נפרד במשקל קטל או קטל). במילוניו של יאסטרוב הוצעה הצורה הנידונה בערך "תקן".

תחום¹⁰⁵ — מתוחים חרושים רושים תיחוחים (א49) = שנעשו כעפר דק ומפורר, על יסוד הצירוף המשנאי (אהלות יח: ח) (העפר התיחוח/תוחח/תוחה) (גירסאות שונות בכתבייד ודפוסים של משנה ותלמוד).

בק, פא (אהלות יח: ח) ובמילוניו של לוי: התוחח (ווא גירסת הערוך); במהדורת אלבק-ילון, במילוניו של יאסטרוב וביהיכל המשקלים של אבינרי: תיחוח (וכך היא גירסת כ"י מינכן של התלמוד, ופירושו הגאונים לסדר טהרות, מהדורת אפשטיין); ויש המנקדים תחוח (מוצע בידי יאסטרוב).

תורמוס¹⁰⁶ — כתורמוס (א182) מלה שאולה במשנה (מן היוונית), שהוראתה קטנית. בכ"י ק ופא, כבמסורתנו, התורמוס (כלאים א: ג; שבת יח: א). צורת הריבוי בק: תרמוסין, תורמוסין, תורמוסין (מבשרין ד: ו, שלוש פעמים), פא (שם); תורמוסין; בשרידי הירושלמי מן הגניזה: תורמוסין (מהדורת גינצבורג, עמ' 23, 84, 104). לוי ויאסטרוב ניקדו תורמוס, תורמוסין (יאסטרוב), תורמוסין (לוי); יאסטרוב מציון שבדפוס המשנה מצוי הניקוד תורמוסין.

תשרי¹⁰⁷ — תשרי (א58) בכתביהיד של המשנה ק, פא, פס הניקוד הוא תשרי (רה"ש א: א; שקלים ג: א; ועוד). ברי"ש חרוקה קראו תיבה זו גם הספרדים בימי הביניים, כמשתקף מחרוזי משוריהם; וכן היא קריאתה בפי בני תימן. במהדורת המחזור האשכנזי של היידנהיים ובמילוני לוי ויאסטרוב הניקוד: תשרי, לעומת בריהודה, שניקד רי"ש בצירי בהגייה המקובלת כיום בפי העם.

שביל¹⁰⁸ — יחיד נפרד: שְבִיל (א220)

במקרא היחיד מודמן רק בצורות נטיות, שעל כן אין הכרע בדבר צורת הנפרד. במשנה נקריית פעם אחת צורת הנפרד (טהרות ה: ב) ובכ"י ק ניקודה שְבִיל, וזו קריאתה השגורה כנגד קריאת התימנים כשי"ן קמוצה. במילוני המקרא של קניג, בראון-דרייבר-בריגס וקהלר-באומגרטנר הוצע לנפרד משקל קטיל (וכן ב"היכל המשקלים" של אבינרי).

שינה¹⁰⁹ — שינה (א383, ב40)

תיבת שינה מנוקדת בק ובפא לפי משקל קטלה; וכן הוא בארמית התרגום. לצד הכתיב שינה (פא: עירובין א: ח) מצויים גם הכתיבים שיירא (פא, ק: גיטין ו: ה), שיארא (ק: עירובין א: ח; א: י). הקריאה המקובלת כיום, שינה, מצויה במסורת הניקוד הבבלי של המשנה. במילוני לוי, יאסטרוב וב"י: שינה (וכן ניקד היידנהיים במהדורת המחזור האשכנזי שלו).

שמן¹⁰² — שומן הלב (א25), הנר עם שִמְנו (א180)

שמן, ולא שִמן — של בשר ושל פירות ודגן — היא הגירסה של מקורות המשנה שכתב (ק, פא, פס) ושבעל-פה (מסורות ספרד ותימן). וכן ניקד ילון במהדורת המשנה של אלבק. הקריאה במשקל קטל עולה גם מחרוזי השירה הספרדית בימי הביניים.

תיק¹⁰³ — צורת היחיד בנטייה: תיקה (א178)

מלה משנאית, שמוצאה מיוונית. בריבוי כיום שגור מבטאה בתי"ו חרוקה, וכן ניקודה ברוב משניות הדפוס ובמהדורת אלבק-ילון. כנגד כן בכתביהיד הקדומים של המשנה רגיל כתיב חסר בתיבה זו, בק ובלו תמיד (שבת טז: א, פעמים; כלים טז: ח, שבע פעמים) ובפא לעתים חסר ולעתים מלא (שם), והניקוד הוא תֵק/תִיק (בעקבות היוונית). וכן ניקדו יאסטרוב ולוי (האחרון הוסיף: או תיק).

תקן, כתקן¹⁰⁴ — תִתִיקן (א126)

מלה משנאית המשמשת כתואר-הפועל לציון פעולה הנעשית כדורש וכיאות. בכ"י ק: גשמי רצון ירדו תִתִיקן (תענית ג: ח), נתן כולם תִתִיקן (זבחים ד: ב, פעמים), וכן הוא בכ"י פא, חו גירסת הכתיב בשרידי הירושלמי מן הגניזה (מהדורת גינצבורג, עמ' 120, 121). אבינרי מציון, כי

100	אבינרי, עמ' 235; אלדר, עמ' 116.
101	אבינרי, עמ' 210; אלדר, עמ' 149; בית-אריה, קובץ, עמ' 343; טובי, עמ' 146; ייבין, עמ' 183; קוטשר, עמ' 33.
102	אבינרי, עמ' 178, 88; אלדר, עמ' 61. כ"י. עמ' 7259; בראשור, פס, עמ' 47; פלמן, עמ' 85; רצהבי, עמ' 50–51.
103	אבינרי, עמ' 248; אפשטיין, עמ' 1241; בית-אריה, קובץ, עמ' 328; ערוך השלם, ח, עמ' 262; קרויס, עמ' 4; ב, עמ' 588.
104	אבינרי, עמ' 51; אלדר, עמ' 253; א' בנריה, לשוננו לעם, רמח, עמ' 207.
105	אבינרי, עמ' 306; אלדר, עמ' 102; ערוך השלם, ח, עמ' 213.
106	אלדר, עמ' 318; ערוך השלם, ח, עמ' 280; קרויס, א, עמ' 172; ב, עמ' 585.
107	אלדר, עמ' 301; בראשור, פס, עמ' 48; טובי, עמ' 153; ערוך השלם, ח, עמ' 290; רצהבי, עמ' 120; שבטאל, קובץ, עמ' 221.

א. כתב-יד
לו = מתינתא דבני מערבא על-פי כ"ו קמבריו' 1, Add. 470; מהדורת ויה לו, קמבריו' 1883.
פא = משנה כ"י פארמה, דה רוסי 138 (פארמה א); מהדורה פאקסימילית: ירושלים תשל"ו.
פב = משנה כ"י פארמה, דה רוסי 497 (פארמה כ); מהדורה פאקסימילית: ירושלים תשל"א.
פס = משנה כ"י פאריס, הספרייה הלאומית 328–329; מהדורה פאקסימילית: ירושלים תשל"ג.
ק = משנה כ"י קאופמן A 50; מהדורה פאקסימילית: ירושלים תשכ"ח.
ב. ביבליוגרפיה
אבינרי = י' אבינרי, היכל המשקלים, תל-אביב תשל"ו.
אלדר = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, ב: ענייני תצורה (עדה ולשון, ה), ירושלים תשל"ט.
אפשטיין = י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים-תל-אביב תשכ"ד.
ב"י = א' בן-יהודה, מילון העברית הישנה והחדשה, א-טו, ירושלים-תל-אביב 1947–1959.
בית-אריה = מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ורמיה", לשוננו, כט (תשכ"ח), עמ' 27–46, 80–102 (מובא על-פי קובץ, עמ' 302–347).
בנדיד = א' בנדיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א-ב, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א.
בער = יצחק דוב (ולייגמאן בער), סדר עבודת ישראל, רעלהיים תרכ"ח (מהדורת-צילום: תל-אביב תשי"ז).
בראשר, פר = מ' בראשר, "משנה כ"י פארמה ב' לסדר טהרות – דברי מבוא", ירושלים תשל"א.
בראשר, פס = הנ"ל, "משנה כ"י פאריס מס' 328–329 בספרייה הלאומית בפאריס – דברי מבוא", ירושלים תשל"ג.
גרוס = ב"צ גרוס, "משקלים בעלי סופית זון, ין הכוללים שמות ממרצא שמי בלבד ומשמעויותיהם במקרא ובלי"ח", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א.
טובי = י' טובי, "על מסורת לשון חכמים בשירה העברית בימי הביניים", לשוננו, לו (תשל"ג), עמ' 137–153.
יאסטרו = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud, Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, I–II, New York 1886–1903 (מהדורת-צילום: 1972).
ייבין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשל"ג.
ילן = ח' ילן, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
ילון, מגילות = הנ"ל, מגילות מדבר יהודה – דברי לשון, ירושלים תשכ"ו.
ילון, פרקי לשון = הנ"ל, פרקי לשון, ירושלים תשל"א.

לוי = J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, I–IV, Berlin–Vienna 1924.
מתורגמן = אליהו בחור הלוי אשכנזי, מתורגמן (מילון לארמית התרגום), איזנא ש"א (דפוס צילום ללא ציון שנת-הוצאה ומקום).
סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.
ערוך השלם = ח"י קאהוט, ספר ערוך השלם הלא הוא ספר הערוך... מאת רבנו נתן בן רבנו יחיאל, א-ח, וינה 1876–1892 (דפוס-צילום: תל-אביב תשל"ו).
פורת = א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתב-יד ישנים, ירושלים תרצ"ח (דפוס-צילום: ירושלים, ללא ציון שנת-הוצאה).
פלמן = ק' פלמן, חילופי צורה במסורות לשון, ירושלים תשמ"ב (עדה ולשון, ח).
L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, Berlin 1855.
זונץ = P. Kahle, *Masoreten des Westens*, I, Stuttgart 1927.
קאלה = מ' בראשר (ערוך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב.
קוטשר = י' קוטשר, "מצב המחקר של לשון חז"ל (בעיקר במגילות) ותפקידיו", "מבעיות המגילות של לשון חז"ל", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, רמת-גן תשל"ב, עמ' 3–82.
קוטשר, קובץ = הנ"ל, "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל (לפי כ"י קאופמן)", ספר בריאילן למדעי הרוח והחברה, קובץ העשור ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 51–77 (מובא על-פי קובץ, עמ' 102–128).
קוטשר, קובץ = הנ"ל, "ביצוע תנועות i, u בתעתיקי העברית המקראית, בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", ספר בנימין דה-פרז, ירושלים תשכ"ט, עמ' 218–251 (מובא על-פי קובץ, עמ' 129–165).
קרויס = S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, I–II, Berlin 1898–1899.
רייבול = E.J. Revell, *Hebrew Texts with Palestinian Vocalization*, Toronto 1970.
רצהבי = י' רצהבי, "מסורת לשון חכמים בשירתנו הספרדית", לשוננו לעם, רכב-רכג (תשל"ב), עמ' 39–52; רכח (תשל"ב), עמ' 119–125.
שבטיאל, קובץ = י' שבטיאל, "מסורת התימנים בדקדוק לשון חכמים", קונטרסים לענייני הלשון העברית, א, ירושלים תרצ"ח, עמ' 8–15; ב, תרצ"ט, עמ' 61–69 (מובא על-פי קובץ, עמ' 207–223).
שבטיאל, קובץ = הנ"ל, "מסורת התימנים בדקדוק לשון חכמים", קובץ שבות תימן, תל-אביב תשי"ד, עמ' 118–123 (מובא על-פי קובץ, עמ' 224–229).
שרביט = ש' שרביט, "נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בריאילן, רמת-גן תשל"ו.

א. כתב-יד
לו = מתינתא דבני מערבא על-פי כ"ו קמבריו' 1, Add. 470; מהדורת ויה לו, קמבריו' 1883.
פא = משנה כ"י פארמה, דה רוסי 138 (פארמה א); מהדורה פאקסימילית: ירושלים תשל"ו.
פב = משנה כ"י פארמה, דה רוסי 497 (פארמה כ); מהדורה פאקסימילית: ירושלים תשל"א.
פס = משנה כ"י פאריס, הספרייה הלאומית 328–329; מהדורה פאקסימילית: ירושלים תשל"ג.
ק = משנה כ"י קאופמן A 50; מהדורה פאקסימילית: ירושלים תשכ"ח.
ב. ביבליוגרפיה
אבינרי = י' אבינרי, היכל המשקלים, תל-אביב תשל"ו.
אלדר = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, ב: ענייני תצורה (עדה ולשון, ה), ירושלים תשל"ט.
אפשטיין = י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים-תל-אביב תשכ"ד.
ב"י = א' בן-יהודה, מילון העברית הישנה והחדשה, א-טו, ירושלים-תל-אביב 1947–1959.
בית-אריה = מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ורמיה", לשוננו, כט (תשכ"ח), עמ' 27–46, 80–102 (מובא על-פי קובץ, עמ' 302–347).
בנדיד = א' בנדיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א-ב, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א.
בער = יצחק דוב (ולייגמאן בער), סדר עבודת ישראל, רעלהיים תרכ"ח (מהדורת-צילום: תל-אביב תשי"ז).
בראשר, פר = מ' בראשר, "משנה כ"י פארמה ב' לסדר טהרות – דברי מבוא", ירושלים תשל"א.
בראשר, פס = הנ"ל, "משנה כ"י פאריס מס' 328–329 בספרייה הלאומית בפאריס – דברי מבוא", ירושלים תשל"ג.
גרוס = ב"צ גרוס, "משקלים בעלי סופית זון, ין הכוללים שמות ממרצא שמי בלבד ומשמעויותיהם במקרא ובלי"ח", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א.
טובי = י' טובי, "על מסורת לשון חכמים בשירה העברית בימי הביניים", לשוננו, לו (תשל"ג), עמ' 137–153.
יאסטרו = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud, Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, I–II, New York 1886–1903 (מהדורת-צילום: 1972).
ייבין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשל"ג.
ילן = ח' ילן, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
ילון, מגילות = הנ"ל, מגילות מדבר יהודה – דברי לשון, ירושלים תשכ"ו.
ילון, פרקי לשון = הנ"ל, פרקי לשון, ירושלים תשל"א.